

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİR MEZHEPLER TARİHÇİSİ OLARAK W. MONTGOMERY WATT

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İNAL

HAZIRLAYAN

Fatma ÇİFTÇİ

2006 – ŞANLIURFA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No:
ÖNSÖZ.....	II
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

WATT'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Doğumu ve İlk Eğitimi.....	5
1.2. Akademik Kariyeri ve Aldığı Ödüller.....	6
1.3. Eserleri	7
1.3.1. Kitapları.....	7
1.3.2. Makaleleri.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

WATT'A GÖRE MEZHEPLER TARİHİ İLE İLGİLİ METODOLOJİK PROBLEMLER.....11

2.1. 72 Fırka Hadisi.....	13
2.2. İsimlendirme Problemi.....	15
2.3. Öneriler.....	18

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WATT'IN MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİM SÜRECİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ...20

3.1. Mezheplerin ortaya çıkışın aşamasında Etkili Olan Harici Sebepler	20
3.2. Watt'ın Teorisini Uyguladığı Konular.....	26
3.2.1. Allah'ın Sıfatları Meselesi.....	26
3.2.2. Halku'l-Kur'an Meselesi ve Mihne Olayı.....	31
3.2.3. Kader.....	34
3.2.4. Şia'da Karizma Teorisi.....	38
3.2.5. İman-Küfür.....	45
SONUÇ.....	53
BİBLİYOGRAFYA.....	56
ÖZET.....	58
ABSTRACT.....	59

ÖNSÖZ

Ülkemizde Mezhepler Tarihi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde, özellikle İran devriminden sonra, ağırlıklı olarak Şia ve Alevîlik konularının ele alındığı görülür. Bunun yanında, son dönemlerde Mu'tezile, Mürcie vb. ilk dönem mezheplerin de yapılan akademik çalışmalara konu teşkil ettikleri müşahede edilmektedir. Bu noktada dikkat çeken bir husus, ele alınan konular arasında Mezhepler Tarihi ile ilgili metodolojik çalışmaların yok denecek kadar az olduğudur. Bu alandaki az sayıda çalışmaya bir katkı olması düşüncesiyle, Mezhepler Tarihi metodolojisi ve söz konusu bilim dalında ortaya konulan literatürün problemleri konusunda ciddi araştırmalar yapmış ve önemli açılımlar getirmiş olan W. M. Watt'ı ve metodolojisini incelemenin bu alandaki çalışmalara katkıda bulunacağı kanaatindeyiz. Çalışmamız bir Yüksek Lisans tezi olduğundan, Watt'ın ele aldığı bütün konuları kapsamayacak ancak metodolojisini analiz etmemize imkan tanıyacak birkaç konuyla sınırlı tutulacaktır. Bu konular sırasıyla Mezhepler Tarihi literatürünün yapısal analizi, itikâdî fikirlerin ortaya çıkışında sosyo-politik olayların etkisi, kader, Şia, iman-küfür ve bu gibi bazı konularda gösterilmeye çalışılacaktır.

Watt, İslâm kültürünün değişik alanlarında yazdığı kitap ve makaleleriyle oryantalistlerin en önde gelenlerindedir. Watt, Kur'an, İslâm Tarihi, Hristiyanlık-İslâm ilişkileri konularının yanında özellikle Mezhepler Tarihi alanında yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu metotla dikkat çekmektedir. Watt'ın eserleri Türkçe ve Arapça da dahil çeşitli dillere çevrilmiş olup görüşleri ve metodolojisi Mezhepler Tarihi alanında akademik çalışmalar yapan akademisyenleri etkilemiştir. Araştırmamızın, birinci bölümde Watt'ın hayatı ve akademik yönü hakkında bilgi sunulmuştur. Bu kısımda Watt'ın Türkçe'ye tercüme edilmiş eserleriyle İngilizce eserleri ve Mezhepler Tarihi ile ilgili makaleler yer almıştır.

İkinci bölümde, Mezhepler Tarihi Metodolojisinin problemleri ve Watt'ın bunlara verdiği çözüm önerilerine değinilmiştir. İlk dönem kaynakların çoğunun nesnel bir şekilde yazılmadığı ve eserlerin incelenirken bu durumun göz önünde bulundurulması gerektiği ifade edilmiştir. Özellikle mezhep isimlerinin çoğu zaman mezhep muhalifleri tarafından verildiğini söyleyen Watt'a göre, mezhep hakkında daha doğru tespitlere ulaşmak için mezhebin kendi mensupları

tarafından verilen isimlerin kullanılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Ehl-i Sünnet tanımlamasının Müslümanların söylediği gibi peygamberin hayatta iken ortaya çıkmadığı hususuna vurgu yapılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Watt'ın özellikle üzerinde durduğu mezheplerin ortaya çıkış sebepleri üzerinde durulmuştur. Watt'ın, Mezheplerin dini etkilerden ziyade dönemin sosyo-politik, tarihi olaylar ve kültürel etkilerle ortaya çıktığı şeklindeki teorisi bazı mezhepler çerçevesinde incelenmiştir. Şia ve Hâricîler gibi ilk dönem olayların etkisiyle şekillendiği söylenen mezheplerin itikâdî bir mezhep olarak ortaya çıkış sürecinin daha ileri dönemlerde ortaya çıkıldığına dikkat çekilmiştir. Şia'nın en temel görüşlerinden olan ve dinin rüknü olarak kabul edilen imamet anlayışına Watt, *Karizmatik lider* tanımlaması vererek bu durumu dönemin coğrafi ve kültürel şartlarıyla irtibatlandırarak dini etkilerin itikâdî fikirlerin oluşmasında pek etkili olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Hâricî mezheplerinin ortaya çıkış sürecinin de aynı etkenler doğrultusunda ortaya çıkıp şekillendiği ve özellikle İslâm öncesi sosyal hayatın bu mezhebin öğretilerinin şekillenmesinde en belirleyici unsur olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada Mezhepler Tarihi alanında yaşanan literatür ve metod problemleriyle, yakın dönemlere kadar bir çok Mezhepler Tarihi araştırmacısına göre, Mezheplerin ortaya çıkış sebeplerinin asıl unsurları olarak kabul edilen ve dinin temel kaynakları olarak gösterilen Kur'an ve Sünnet'in etkisinin o kadar da fazla olmadığı gösterilmeye ve Watt'ın, sosyal bilimlerde uzman bir kişi olmasından da kaynaklanan mezheplerin doğuş ve gelişiminde, sosyo-politik ve dönemin kültürel, coğrafi özelliklerinin belirleyiciliği yönündeki tezi ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırma sırasında birçok konuda danıştığım ve bana yardımcı bulunan değerli hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İnal başta olmak üzere diğer hocalarıma ve aileme teşekkür ederim.

Fatma Çiftçi
Şanlıurfa 2006

KISALTMALAR

İA.	: İslâm Ansiklopedisi
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.z.	: Hazreti
h.	: Hicri
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
s.	: Sayfa
v.	: Vefat
trc.	: Tercüme
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
c.	: Cilt
nşr.	: Neşreden

GİRİŞ

I. Batı'da İslâm Araştırmaları ve Oryantalizm

Batı'da İslâm araştırmalarının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bazı Batılı araştırmacılar, 1311 yılında toplanan Viyana Konsili'ni şarkiyat çalışmalarının başlangıcı sayarlar. Bu Konsilde Arapçanın bazı Avrupa üniversitelerinde okutulmasına izin verilmiştir. Bunlar Fransa'da Sorbonne, İngiltere'de Oxford, İtalya'da Bologna, İspanya'da Salamanca ve İtalya'da Roma üniversiteleridir. Bu üniversitelerde Arap Dili ve Edebiyatı kürsüleri kurulmuştur. Kur'an-ı Kerim'in Latince ilk tercümesi 1143 yılında yapılmıştır. Ayrıca ilk Arapça-Latince sözlük de yine bu yıllarda yazılmıştır. Yine bu dönemde Gerard de Cremona (1114–1187) adlı İtalyan ve başkalarının çok sayıda Arapça kitabı tercüme ettiği görülür.¹ Bu ilk dönem oryantalistlerin bazıları Arapça'yı Kurtuba'daki medreselerde öğrenmişlerdir. Avrupalıların Haçlı seferleri sonrasında İslâm kültürüyle daha çok ilgilenmeye başladıkları İslâm dinini öğrenme gayretine giriştikleri görülür. 16. yüzyıla gelindiğinde Fransa'da, Paris'te, 1539'da College de France'de Arapça kürsüsünün kurulduğunu görmekteyiz. Hollanda'da ise Leiden Üniversitesi'nde Arap dili kürsüsü kurulmuştur. Daha sonraki dönemde Fransız İhtilali'ni takip eden yıllarda Paris'te Langues Orientales Vivantes Yüksek Okulu'nun açılıp burada yaşayan doğu dillerinin okutulduğunu görmekteyiz. İlk oryantalistler kongresi 1873'te Paris'te yapılmış olup bu kongrelerin sayısı otuzu aşmaktadır.² Üniversitelerde Arapça eğitimi vermek için açılan bölümlerin yanında ayrıca oryantalist incelemeleri sürdürmek için bazı dernekler kurulmuştur. Paris'te 1822'de kurulan Asya Derneği hala yayınlanmakta olan *Journal Asiati Gue* dergisini çıkardı. İngiltere'de 1823'te Asya Kraliyet Derneği kurulmuştur. Bu derneğin çıkardığı *Journal of the Royal Asiatic Society* (JRAS) hala yayınlanmaktadır. Amerika'da Doğu Derneği 1842'de kurulmuş olup *Journal Of the American Oriental Society* (JAOS) ismiyle yayınladıkları dergi yayınına hala devam ettirmektedir. Almanya'da ise Alman Doğu Derneği 1845'te kurulmuş ve *Zeitschrift der Deutsche*

¹ Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, İstanbul 2003, s. 20.

² Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, s. 26, 27.

Morgenlandischen Gesellschaft (ZOMG) adıyla çıkardıkları dergi de hala yayımlanmaktadır.

Günümüzde değişik Avrupa ülkelerinde birçok üniversitede Arapça ve İslâmî İlimler eğitimi veren çok sayıda bölüm ya da araştırma merkezi bulunmaktadır. Oryantalistlerin XIX. asrın ortası ile 1960 arasında altmış bin kadar kitap yayınladıkları tespit edilmiştir.³ Oryantalizmin geçirdiği tarihi seyri kısa da olsa özetlemeye çalışırken oryantalistlerin çıkardığı İslâm Ansiklopedilerinden de söz etmek gerekir. Hemen hemen Müslümanlarca konuşulan, bütün dillere çevrilen *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk baskısı iki Batı dilinde, İngilizce ve Fransızca olarak yayımlanmıştır: *Encyclopedia I'islam* ve *The Encyclopedia of Islam*. Bu ansiklopedinin hazırlanması fikri 1822'de Londra'da yapılan Oryantalistler Kongresi'nde kararlaştırılmıştır. Ansiklopedi Hollanda'nın önemli oryantalist merkezi olan Leiden'de Brill yayınevi tarafından 1939'da beş cilt olarak yayımlandı. Aynı ansiklopedinin genişletilmiş ikinci baskısının yayımına 1954'te başlanmış ve ancak 2000'li yıllarda bitirilmiştir.

Oryantalizmin Batı'nın Doğu'yu sömürmesinin bir aracı olarak kullanıldığı ve oryantalistlerin sömürgecinin öncü birlikleri olduğu konusu tartışıla gelmiştir. Özellikle Edvard Said'in *Oryantalizm* kitabını yayınlamasından sonra bu tartışmalar daha da hız kazanmıştır. Edvard Said, Batı'nın Doğu toplumlarını ötekileştirdiğini, kendi zihnindeki Doğu imajını gerçekmiş gibi gösterdiğini güçlü argümanlarla ortaya koyar. Ayrıca oryantalist söylem ve ortaya konulan eserlerdeki fikirlerle Batılı hegemonya arasında bir ilişki her zaman mevcuttur.⁴

³ Yıldırım, *Oryantalistlerin*, s. 29.

⁴ Edvard Said, kitabını 1978'de New York'ta yayınlamıştır. Birçok dünya diline çevrilen bu eser farklı mütercimler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Birincisi *Oryantalizm: Doğubilim: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, trc. N. Uzel, İstanbul 1982; ikinci trc. Selahaddin Ayaz tarafından *Oryantalizm* adıyla yapılmıştır ve İstanbul'da yayımlanmıştır. Üçüncü trc. ise *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları* adı altında Berna Ünler tarafından yapılmıştır. (İstanbul 1999). Ülkemizde oryantalizm konusunun farklı yönleriyle ilgili olarak çok sayıda eser kalame alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Yasin Aktay-Abdullah Topçuoğlu, *Postmodernizm ve İslâm Küreselleşme ve Oryantalizm*, İstanbul, 1996; Hamit Algar-Abdülmelik Enver-A. L. Tibawi, *Krizdeki Oryantaliz Eleştirileri*, İstanbul 1998; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul 2004; *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul 2002; Ahmet Parlaşık, *Oryantalizmin Soruları*, İstanbul 1995; Vedat Sağlam, *Batı'da İslâm İmajı*, İstanbul 1997, S. Bryan Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, trc. Ahmet Demirhan, İstanbul 1997; Yavuz Hilmi *Modernleşme Oryantalizm ve İslâm*, İstanbul 1999; Zokak M.Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmas Arka Planı*, trc. Abdülaziz Hatip, İzmir 1993.”

Watt'ın Mezhepler Tarihi metodolojisine katkı konusuna tahsis ettiğimiz tezimizin bu giriş bölümünde oryantalist çalışmaların ortaya çıkışını, oryantalizm açısından önemli kurumları ve faaliyet alanlarını ele almakla yetineceğiz.

Oryantalizmin kurumsal alanda nasıl bir seyir takip ettiğiyle ilgili bu çok kısa özetten sonra önde gelen oryantalistlerden bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz.

Fransa'da XIX. y.y'da karşımıza Louis Langles, Silvestrede Socy, Jules Mohl ve Baron de Slane gibi şahsiyetler çıkar. XX. yy'da ise oryantalist çalışmaların hız kazandığı görülür. Bu dönemin önde gelen oryantalistleri arasında; Supplemeny Dozy, Goldziher Zâhiriten, Ignaz Goldziher, Zaiditen Madelung, R. Paret, Charles Pellat, Julius Wellhausen, Lois Masuignon, Roger Arneldez, Jacque Bergue, Claude Cahen, Andre Migvel ve Daniel Gimaret gibi oryantalistler sayılabilir.⁵

II. Batı'da Mezhepler Tarihi Çalışmaları

İlk dönem oryantalist çalışmaların daha çok Arap Dili ve Edebiyatı, Kur'an'ın orijini, İslâm Tarihi gibi konularda olduğu görülür. I. Goldziher hadis sahasında, J. Schacht ise İslâm Hukuku sahasında öne çıkan şahsiyetlerdir. R. Bell, Wansbrough gibi şahsiyetler de Kur'an ile ilgili çalışmalar ortaya koymuşlardır.

Watt'ın, Mezhepler Tarihçiliğini daha iyi değerlendirmek için başka hangi oryantalistlerin bu sahada hangi konularla ilgilendiklerine değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu gayeye yönelik olarak bu sahada önde gelen şahsiyetler ve eserlerin listesi aşağıda verilecektir. Kronolojik bir sıra takip etmeyerek Mezhepler Tarihi çalışmalarının bir listesini vermektteki amacımız bu bilim dalının hangi alanlarının ele alındığını göstermeye çalışmaktır.

Öncelikle İslâm Mezhepler Tarihçilerinin eserlerinin Batı dillerine yapılan tercümelerini verecek olursak şunları görürüz:

⁵ Oryantalizmin Fransa'da nasıl bir seyir takip ettiği konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Kavas, "Geçmişten Günümüze Fransız Şarkiyatçılığı ve Kurumları", *İslamı Yeniden Okumak: Batıda İslam Araştırmaları*, Ankara 2004, s. 105-147.

—el-Eş'ari'nin *İbane'sinin* İngilizce trc. W.C. Klein, *The Elucidation of Islam's Foundation*, New Haven 1940.

—el-Eş'ari'nin *Kitabu'l-Lüma'nın* İngilizceye trc. R.J. Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'ari*, Beriut 1953.

Değişik İslâm Mezhepleriyle İlgili Olarak Oryentalistlerce Kaleme Alınan Eserler:

1. H. Laoust, *Les Schismes/ dans l'Islam*.

2. Wellhausen, *Die Religiös-Politischen Oppositions Sparteienim Alten Islam*, Göttingen 1901. İngilizceye trc. *Religio-Political Factions in Early Islam (İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalafet Partileri*, trc. F. Isiltan, Ankara 1989).

3. Madelungh, Wilfred, *Religious Trends in Early Islamic Iran*.

4. Van Vloten, Gerlot, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmaları*, trc. M. S. Hatipoğlu, Ankara 1986.

5. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1991.

6. I. Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*.

7. H.A.R. Gibb, *Mohammedanism*, New York 1962.

— *Studies in the Civilization of Islam*, Boston 1962.

8. B. Lewis, *The Assasins: A Radical Sect in Islam*, London 1967.

9. MacDonald, Duncan, *Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York 1903.

10. Wensinck, Arent, J., *The Muslim Creed Hiss Genesis and Historical Development*, Cambridge 1932.

BİRİNCİ BÖLÜM

WATT'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Doğumu ve İlk Eğitimi (1909-)

William Montgomery Watt, Presbiteryan Kilisesi* başkanı Andrew Watt'ın oğlu, Fife, İskoçya'da dünyaya geldi. Edinburgh'da orta öğretimini tamamladıktan sonra Edinburgh Üniversitesinde master ve doktora yaptı. Watt lisansüstü çalışmalarına Balliol Koleji'nde devam etti ve Almanya'daki Jena Üniversitesin'de bitirdi. *Free Will and Pre-destination in Early Islam* (1944) konulu teziyle doktorasını Edinburgh Üniversitesinde tamamladı ve akademik kariyerini Ahlak İlimi'nde asistan hoca olarak Edinburgh Üniversitesinde sürdürdü (1934–1938).⁶

1940 yılında Anglikan Topluluğu'na papaz olarak atandıktan sonra, Londra (1939–1941) ve Edinburgh (1941–1943)'da görev yaptı. 1943–1946 yılları arasında zamanını Kudüs'te akademik uzman olarak Kudüs Piskoposu'na yardım ederek geçirdi ve burada İslâmî araştırmalar alanında ilmi ve entellektüel ilgisini geliştirme fırsatı buldu. Edinburgh'a döndükten sonra 1947–1964 yılları arasında Arapça alanında önce hoca daha sonra kıdemli hoca ve araştırmacı oldu, 1964 yılında ise birçok makale ve kitap yazacağı Arapça ve İslâmî Araştırmalar alanında profesör olarak atandı.

Watt'ın çalışmaları bütün İslâmî konuları kapsamaktadır. İlk çalışmalarında, doktora tezi olan *Free Will and Pre-destination in Early Islam* (1944)'da olduğu gibi, Kelâm ilmine odaklanmıştı. Daha sonraki akademik hayatında bu konuya *Islamic Philosophy and Theology* (1962) ve *The Formative Period of Islamic Thought* (1973) kitaplarıyla katkıda bulundu. İslâm ve Kelâm hakkında genel bilgi için el kitabı olan *What is Islam?* (1968)'ı yazdı.

* Presbiteryenler: piskoposluğu reddeden “İhtiyar Meclisi” tarafından yönetilen Calvinist Sistem Protestanların yer aldığı Reforme Kilise mensuplarına verilen addır. Onlar, Presbiteryanizmin havariler tarafından vaaz edilmiş bir sistem olduğunu Kabul ederler. Modern Presbiteryan Kilisesi, reformdan etkilenmiş ve dini muhtariyet kazanmıştır. Bu hareket, İsviçreli U. Zwingli (1484–1531) tarafından ortaya atılmış, Fransız J. Calvin (1509– 1564) tarafından da geliştirilmiş ve 1572 yılında Kraliçe Elizabet devrinde de İngiltere'ye girmiş, çeşitli tartışmalara yol açmıştır.

⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Bilal Gökkır, “British Orientalists on the Origin of the Qur'an”, Manchester University, yayınlanmamış doktora tezi.

Peygamberin Hayatı ve İslâm Tarihi Watt'ın temel ilgi alanlarına girmektedir. *Muhammad at Mecca* (1953) kitabını *Muhammad at Medina* (1956) takip etti. Kısa bir süre sonra bu iki kitabın özeti olarak *Muhammad - Prophet and Statesman* (1961)'ı yazdı.

Kilisede kariyer sahibi bir Hristiyan olarak hem tarihi ve hem de edebi yönü itibariyle Müslüman-Hıristiyan diyalogu onun yoğunlaştığı ilgi alanlarından birini oluşturmuştur. Yayınladığı makaleler dışında bu konudaki üç büyük çalışması: *The Influence of Islam on Mediaeval Europe* (1972), *Islam and Christianity Today A Contribution to Dialogue* (1983) ve *Muslim-Christian Encounters: Perceptions and Misconceptions* (1991)'dir.

Watt sadece İslâm Tarihiyle değil, modern İslâm ile de ilgilenmiştir. İslâmî Politika ve Müslümanlarda aşırı tutuculuk Watt'ın özellikle ilgisini çekmiştir. Sonuç olarak *Islam and the Integration of Society* (1961), *Islamic Political Thought* (1968) ve *Islamic Fundamentalism and Modernity* (1988) kitaplarını yayınladı.

İngiliz okuyucular için güncel değerli bilgiler içeren *Companion to the Qur'an Based on Arberry's Translation* (1967) el kitabını yayınladı ayrıca hocası Bell'in *Introduction to the Qur'an* (1970) adlı kitabını gözden geçirdi.

1.2. Akademik Kariyeri ve Aldığı Ödüller

1. Stajyer öğretim görevlisi, Ahlak Felsefesi, University Edinburgh, 1934–38;
2. Yardımcı papaz, St. Nary Boltons, London, 1939–41;
3. Yardımcı papaz, Old St. Paul's, Edinburgh, 1941–43;
4. Kudüs Piskoposluğunda Arapça uzmanı, 1943–46;
5. Öğretim üyesi, Antik Felsefe, University of Edinburgh, 1946–47;
6. Doçent (kıdemli öğretim üyesi), Arapça, University of Edinburgh, 1947–64;
7. Misafir öğretim üyesi, İslâm Araştırmaları, University of Toronto, 1963;
8. Britanya Oryantalistler Derneği Başkanı, 1964–65;

9. Misafir öğretim üyesi, Din Araştırmaları, College de France Paris, 1970;
10. Misafir öğretim üyesi, İslâm Araştırmaları, University of Toronto, 1978;
11. Misafir öğretim üyesi, İslâm Araştırmaları, Georgetown University, 1978–79;
12. Edinburgh Üniversitesi Yayınları İslâm Araştırmaları Serisi editörlüğü.

Ünlü oryantalist Levi Della Vida ödülü 1981 yılında Watt'a verilmiştir.

1.3. Eserleri

1.3.1. Kitapları

1. *Bell's Introduction to the Qur'an*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1070.
2. *Early Islam: Collected Articles*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1991.
3. *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948.
4. *Islam and Christianity Today*, Routledge, London 1984.
5. *Islam and Integration of Society*, Routledge, London 1961.
6. *Islamic Creeds*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1994. Bu eserde değişik akaid eserleri notlarla ve izahlarla tercüme edilmiştir. İslâm akaidi ile ilgili özet bilgi edinmek isteyenler için önemli bir giriş eseridir. Akâid eserlerinin ortaya çıkış sürecini kronolojik olarak notlarla açıklayan eserde bir de Şîi akide kitabı bulunmaktadır.
7. *Islamic Fundamentalism and Modernity*, Routledge, London 1988.
8. *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1962. (Genişletilmiş yeni baskı 1991). (Hz. Muhammed Mekke'de, trc. Rami Ayas-Azmi Yüksel, A.Ü. İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara, 1986). İslâm felsefe ve kelimelerini özetle ele almaktadır. İngilizce'de İslâm Kelâmı yazılarının bulunduğu felsefe ve kelâm ile ilgili bir giriş kitabı niteliğindedir. Kitapta: Dini pratik ağırlıklı Hıristiyanlık ve İslâm, Ortaçağ'da Yunan felsefesi'nin İslâmî çevreler

tarafından asimilasyonu son dönem İslâm düşüncesi ve modern İslâm Kelâmı üzerindeki Batı düşüncesinin etkisi incelenmiştir.

9. *Islamic Revealtion in the Modern World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1970.

10. *Majesty That was Islam*, Sidgwick 1978.

11. *Muhammad at Mecca*, Clarendon Press, Oxford, 1953. (Hz. Muhammed Mekke’de, trc. Rami Ayas-Azmi Yüksel, A.Ü. İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1986)

12. *Muhammad at Madina*, Clarendon Press, Oxford 1956.

13. *Muhammad: Prophet and Statesman*, Oxford university Press, London 1961.

14. *Muhammad’s Mecca: History from Qur’an*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1988.

15. *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazzali*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1963. Bu eserde Gazali’nin hayatı düşüncelerinin gelişimi ele alınmıştır. *el -Münkiz Mined Dalal*’in tercümesi de eserde ele alınmıştır.

16. *Muslim-Christian Encounters*, Routledge, London 1991.

17. *The faith and Practice of al-Ghazali*, Alen and Unwin, London 1953.

18. *The Formative Period of Islamic Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1973. (Türkçe trc. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ethem Ruhi Fığlalı, şato yayınları, İstanbul 2002)

19. *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1972.

20. *Truth in the Religion*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1963.

21. *What is Islam*, Longmans Green, London 1968.

22. *Taberi* 4 ve 6. cilt McdDonald ile birlikte tercüme edilmiştir, Albany 1988.

1.3.2. Makaleleri

“Shi’ism under the Umayyads.”, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1960), s. 158–72.

“The Rafidites: a preliminary study.” *Oriens*, 16 (1963), s. 110–21.

“The reappraisal of Abbasid Shi’ism.” *Arabic and Islamic Studies in honor of Hamilton A.R. Gibb*, s. 638–54

“Sidelights on early Imamite doctrine.” *Studia Islamica*, 30 (1970), pp. 287–98.

“Muhammad in the Eyes of the West”, *Boston University Journal*, v. 22, no: 3, Fall 1974.

“Conditions of the Membership of Islamic Community”, *Studia Islamica*, XXI (1964), s.2–5.

“The Study of the Development of the Islamic Sects”.

“The Conception of the charismatic Community in Islam”, *Numen*, VII (1960), s. 85–98.

“Kharijite Thought in the Umayyad Period”, *Der Islam*, v. 16/3 (1961), s. 215–231).

“The Political Attitudes of the Mutazilah”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 81963–4), s. 38–57.

“The Great Community and the Sect”.

“The Significance of Kharijism under the Abbasids”, *Recherches d’islamologie recueil d’articles offert a Anawati et Gardet par leurs colleagues et amis*, Louvain (1977).

“The Significance of the Sects in Islamic Theology”, *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos*, Leiden (1971).

Watt başta *Encyclopedia of Islam* (New Edition) başta olmak üzere, *Encyclopedia of Religion* ve *Iranica* gibi ansiklopedilerde kelam, Mezhepler Tarihi

ve İslâm Tarihi ile ilgili birçok sayıda madde kaleme almış ve yine değişik dergilerde kitap tanıtımı yazmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

WATT'A GÖRE MEZHEPLER TARİHİ İLE İLGİLİ METODOLOJİK PROBLEMLER

Watt, *Teşekkül Devri*'nin ilk sayfalarında Mezhepler Tarihi literatürünün problemleri, bu eserlerde takip edilen metodoloji ve Müslümanların mezhep, heresy ve ortodoksi gibi kavramlardan ne anladıkları gibi konulardan kısaca bahseder⁷. Watt'ın bu konudaki görüşlerini makalelerinde ve katıldığı sempozyumlarda daha detaylı ele aldığını görmekteyiz. Bu makale ve tebliğler arasında “The Development of the Islamic Sects”, “The Great Community and the Sect”, “The Significance of Sects in Islamic Theology” söz konusu çalışmalarının en önemlilerindedir. Watt'ın eserlerinde Mezhepler Tarihi metodolojisi hakkında söylediklerine zaman zaman işaret edilecek olsa da temel olarak bu çalışmalardan hareketle Watt'ın Mezhepler Tarihi metodolojisi, problemleri ve çözüm önerileri konusundaki görüşlerini ele almaya çalışacağız.

Watt'ın üzerinde durduğu önemli konulardan biri Müslümanların dini düşüncenin gelişimi kavramına yabancı oldukları hususudur. Watt'a göre bu algılamamanın farklı boyutları vardır. Öncelikle, Müslümanlara göre inanılması gereken dini hakikatler daha baştan Kur'an ve Sünnet tarafından ortaya konulmuştur ki bundan Sünnî İslâm kastedilmektedir. Daha sonra dinde değişme gelişme olması düşünülemez. Ona göre böyle bir algılayışın temelinde yatan kaygı şudur: Eğer dini anlayışta değişiklikler olursa din nasıl olup da özünü muhafaza edebilecektir? Yine ona göre “Müslümanların yeniliğe karşı olmaları Arap ruhunda gizlidir ve kökeni cahiliyye dönemine kadar götürülebilir zira cahiliyye Araplarında aslolan kabilenin var olan kurallarına sadakatla bağlanmaktadır.”⁸ Watt buna paralel bir anlayışla İslâm âlimlerinin ortaçağ boyunca İslâm düşüncesi ya da akidesinde yapılmak istenen her

⁷ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects” isimli makalesinde ilk ele aldığı konu budur. s. 82

⁸ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 25. *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos*, 1968 Leiden 1971.

değişiklik önerisine karşı çıktıklarını söyler. Ona göre Batı dillerindeki heresy kelimesinin İslâmî literatürde karşılığının bidâ olması da bu yüzdendir.⁹

Watt, böyle bir algılayış İslâm düşüncesine bir şekilde katkıda bulunmuş olan ve fakat sapık kabul edildikleri için görüşleri toptan reddedilen Sünnî olmayan mezhep görüşlerinin dışlanması sonucunu doğurmuştur, der. Ona göre bütün teolojik düşünceler ve mezhepler belirli evrelerden geçerler ve bu sürece aslında sapık kabul edilen mezheplerin de katkısı olur. Bu dışlayıcılıkta, Watt, Müslümanların kendine müthiş özgüven duymalarının yattığı kanaatindedir.¹⁰

Böylesi bir ön kabul, Watt'a göre, Mezhepler Tarihi literatüründe mezheplerin tasnifini ve Mezhepler Tarihçilerinin bakış açısını da belirlemiştir. Ona göre Mezhepler Tarihi literatüründe bize sunmaya çalışılan temel manzara şudur: İslâm'ın ilk üç asrında yeknesak bir Sünnî ana gövde ve onun yanında çok az sayıda sapık mezhep mensupları vardır. Herhangi bir mezhebe mensup olmayan ve fakat Sünnî bakış açısından farklı çok önemli görüşlere sahip kişilerin söz konusu eserlerde göz ardı edilmiş olması Watt'ın bu noktada üzerinde durduğu önemli bir husustur.¹¹ Benzer bir durum Sünnîlik içindeki görüş ayrılıklarının bu eserlerde fazla yer almaması konusu için de geçerli olduğunu söyleyen Watt, mesela Bağdâdî'nin Eş'ariler ile Mâturîdîler arasındaki tartışmalara yer vermediğine dikkat çeker.

Yukarıda söz konusu edilen Müslümanların ikinci ön kabul, yani Sünnî görüşü benimsemeyen herkesin sapık olarak yaftalanması anlayışı, Watt'a göre, Sünnî Mezhepler Tarihçilerinin bu mezheplerin görüşlerini açıklamaktan ziyade daha çok onların görüşlerini reddetme gayreti içinde olmalarına yol açtı. Buna Malatî'nin *et-Tenbih*'inden örnek veren Watt, söz konusu eserde herhangi bir mezhebin ne olduğuna ayrılan kısmın ilgili bölümün yüzde onunu oluştururken bu mezhebin görüşlerinin reddine ise geri kalan yüzde doksanlık kısmın ayrıldığından bahseder.¹² Aynı şekilde, İbn Hazm'ın Mezhepler Tarihi eseri (*el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*) de büyük ölçüde ele alınan mezhep aleyhinde yazılan bilgilerden

⁹ Watt, 'The Great Community and the Sects', s. 25.

¹⁰ Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", s. 82. *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos*, 1968 Leiden 1971.

¹¹ Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", s. 83.

¹² Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", s. 84; "The Great Community and the Sects", s. 27.

oluşmaktadır.¹³ Ahmet b. Hanbel'in Haris el-Muhasibi'yi, reddiye bölümü yazmadan normal bir şekilde Mu'tezile'nin görüşlerinden bahsetmesinin okuyucuda bu mezhebe karşı bir sempati uyandırabileceği endişesiyle eleştirmesi de, Watt' a göre, bu bağlamda değerlendirilmelidir.¹⁴ Ayrılıkçı fikirlerin değersiz olduğu şeklindeki kanaat Mezhepler Tarihi müelliflerini bu kişilerin görüşlerini izahtan ziyade reddetmeye sevk etmiştir.¹⁵

2.1. 72 Fırka Hadisi

İslâm'ın ilk döneminde ortaya çıkan fırkaları anlatan klasik kaynaklar bu fırkaları farklı yöntemlerle tasnif etmişlerdir. Yapılan tasnifler genelde farklı versiyonları bulunan 72 fırka hadisi esas alınarak yapılmıştır. Şehristânî, Bağdâdî, İsferyînî ve Malatî gibi müellifler mezhepleri 72 fırka hadisini esas alarak tasnif ederken, el-Eş'ari'nin kendisinin bu hadisten hiç bahsetmediği görülür. Eş'ariliğe mensup müelliflerin mezhepleri tasnif ederken sistematik bir usul takip ettikleri görülmezken Hanefî müellifleri mezhepleri sistematik bir şekilde tasnif ederler. Onlara göre ana ya da asıl mezheplerin sayısı 6'dır. Bu mezheplerin her biri 12'ye ayrılır ve böylece 72 sayısı tamamlanmış olur.¹⁶

İbn Hazm'ın zayıf kabul ettiği, el-Eş'ari, İbnü'l-Cevzi ve Fahreddin Razi gibi bazı müelliflerin hiç değinmediği, Bağdâdî, Şehristânî ve bazı diğer Eş'ari müelliflerin ise sahih kabul edip eserlerini ona göre tasnif ettikleri bu hadisi, Hanefî mezhebine mensup Pezdevi gibi bazı müellifler ise mecazi olarak anlamışlar ve bahsedilen 72 sayısının kesretten kinaye olduğunu öne sürmüşlerdir.¹⁷

Watt'a göre, 72 fırka hadisi ve bu hadisin Mezhepler Tarihi literatürünün tasnifinde ve Müslümanların sapıklık ya da öteki algılaması hususunda oynadığı rol de önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Watt, herşeyden önce Müslümanların nasıl olup da İslâm toplumunda fırkaların sayısının çokluğunu olumlu bir şey olarak sunduklarını anlamakta zorlandığını belirtir.¹⁸ Bu konuya

¹³ Watt, "The Great Community and the Sects", s. 27.

¹⁴ Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", s. 84; "The Great Community and the sects", s. 27.

¹⁵ Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", s. 85.

¹⁶ Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahih*, Kahire 1292, 2/107; İbn Mâce, *Sunenu İbn. Mâce*, Mısır, 1372, 2/1321,1322.; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. E. R. Fığlalı, Ankara 1991, s. 1; E.R. Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepler*, İstanbul 1999, s. 10.

¹⁷ Watt, "Metodoloji Problemleri", s. 71.

¹⁸ Watt, "The Great Community and the Sects", s. 25.

eğilen ilk oryantalistin Goldziher olduğuna dikkat çeken Watt, bu hadisi imanın şubeleri hadisiyle ilişkilendirmesi konusundaki görüşüne katılmasa da, ana hatlarıyla bu konuda Goldziher'in bakış açısını benimser. Hadisin sıhhati konusundaki tartışmalara girmeyen Watt, bu hadisin Mezheper Tarihi literatürünün tasnifinde büyük rol oynadığına dikkat çeker.¹⁹ Watt, başta Bağdâdî olmak üzere eserlerini bu hadise göre tasnif eden müelliflerin bu sayıyı tutturmak için değişik yollara başvurduklarını örnekleriyle anlatır. Mesela Bağdâdî, 72 sayısına ulaşmak için çok önemli olmayan ve ayrı bir mezhep kurma iddiası taşımayan Mu'tezilî âlimlerini birer mezhep kurucusu gibi sunar. Sayının 72'yi aşması durumunda ise bazı alt grupları İslâm'la ilişkilerinin olmasını imkânsız kılacak derece sapık fikirler atfedilmek suretiyle onların din dışı olduklarını ortaya konmaya çalışırlar ve böylece 72 sayısını aşmamış olur.²⁰ Watt'a göre bu hadisten hareketle mezheplerin tasnifi sayesinde, bu mezhepleri sapık kategorisinde sıralamak suretiyle, aslında Sünnî doktrinin hak mezhep olduğu görüşü pekiştirilmiş olmaktadır. Dolayısıyla Müslüman âlimler hadisin sıhhatini tartışmaktan çok gördüğü bu pratik faydası dolayısıyla bu hadise önem atfetmişlerdir. Bunun beraberinde getirdiği bir netice de şu olmuştur: Mezhepler Tarihi müellifleri mezheplerin ortaya çıkış ve tarihi seyrini incelemek yerine onları sadece şematik olarak tasnif etmek ve görüşlerini reddetmekle yetinmişlerdir.²¹ Böyle olduğu içindir ki, Watt'a göre, şemada yer alan mezheplerin bazılarının “uydurma-hayali mezhepler” ya da “çok silik mezhepler”²² olup olmamasının Mezhepler Tarihi müellifleri açısından bir ehemmiyeti olmamıştır. Watt, bu tür sözde mezheplere örnek olarak Cehmiyye'yi verir. Ona göre Cehm'in olumsuz bir imajının olması Müslüman olmayan Türklerle irtibat halindeki isyankârlarla işbirliği yapmış olmasından kaynaklanmaktadır.²³ Bu sebeple Cehm ve ona ait olduğu söylenen ve fakat taraftar olarak da kimsenin mensup olduğu bildirilmeyen Cehmiyye mezhebi istenmeyen görüşlerin kendilerine kolaylıkla atfedilebileceği bir mezhep olmuştur. Bağdadî ve Şehristânî'nin Cehmiyye'den bahsettiği her yerde, Watt'a göre, sapık bir görüşü birilerine izafe

¹⁹ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 84.

²⁰ Watt, “İslâm Kelamında Mezheplerin Önemi”, trc. İbrahim Hakkı İnal, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. III, s. 116; *Teşekkül devri*, s. 6.

²¹ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 85; ‘The Great Community and the Sects’, s. 26; *Teşekkül Devri*, s. 2.

²² Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 85.

etme ihtiyacı var, demektir.²⁴ Bu anlamda Cehmiyye tam bir “şamar oğlanıdır”.²⁵ Ahmet b. Hanbel ve başka müellifler tarafından *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adı altında eserler kaleme alınmış olmasına rağmen, Watt, Cehmiyye'nin aslında Mu'tezileye mensup olan bazı kişiler dışında başak müntesibi bulunmayan bir mezhep olduğunu belirtir.²⁶

2.2. İsimlendirme Problemi

Watt'ın üzerinde durduğu bir diğer önemli konu mezheplerin isimlendirilmesi meselesidir. Ona göre mezheplere isimleri başkaları tarafından verilmiştir ve bu isimler genellikle negatif isimlerdir. İlk mezhep olarak Hâricîliği ele alan Watt, bu ismin daha sonra muhalif gruplar tarafından verildiğini söyler ve Hâricîlerin başlangıçta Harûriler ya da Muhakkime gibi isimlerle anıldığını ifade eder.²⁷ İsimlendirme konusunda Şia istisna teşkil eder. Watt, Şîî müellif Nevbahtî'nin Şîî olarak isimlendirilmekten gurur duyduğunu anlatır. “Bu yönüyle Şia diğer ilk dönem mezhepler arasında istisna teşkil eder.” diyen Watt, Emeviler devrinde bu grubun yaygın olarak Şia değil Keysaniyye ve Sebeiyye olarak isimlendirildiğine dikkat çeker.²⁸ Watt Şia isminden ancak h. 300/m. 900'lü yıllarda bahsetmenin mümkün olabileceğini ileri sürer. Bu isimlendirmenin bir şahıstan yani Hz. Ali'den hareketle verildiğini söyleyen Watt, bu ismin bir tarihi sürece işaret etmesi yönüyle yeterli olmadığını söyler.²⁹

Watt, Mezhepler Tarihçilerinin tarihi süreci göz ardı etmelerini ve sapık mezheplerin İslâm düşüncesine katkısını yok saymalarını eleştirmektedir. Ona göre Mezhepler Tarihi müelliflerinin mezhepleri kendi kafalardaki ön yargılara göre belli bir kalıba sokmaları ve yapay tasniflere tabii tutması konusunda verilebilecek en ilginç örnek Mürcie mezhebidir. Bu konu üzerinde detaylı bir şekilde duran Watt, farklı mezheplerin farklı Mürcie algılamaları olduğunu yeknesak bir irca ya da Mürcie algılaması olmadığını ifade eder.³⁰ Mezhepler Tarihçileri Mürcie konusundaki farklı algılamaları göz ardı etmekle kalmamış ayrıca “İslâm

²³ Watt, *Teşekkül devri*, s. 178; “İslâm mezhepleri”, s. 6.

²⁴ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 85.

²⁵ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 27; *Teşekkül Devri*, s. 179; “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 86.

²⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 177; “İslâm Kelâmında Mezheplerin önemi”, s. 6.

²⁷ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 34.

²⁸ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 35.

²⁹ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 86.

düşüncesinin tarihi sürecine büyük katkıları olmuş olan Mürcie Mezhepler Tarihiçilerinin elinde hiç mesabesine indirgenmiştir”.³¹ Watt’a göre, bu konuda temel problem, değişim fikrine yabancı olan Mezhepler Tarihi müelliflerinin ele aldıkları mezhep içinde farklılıklar olabileceği ihtimaline de yabancı olmalarında yatmaktadır. Bu sebeptendir ki, Mezhepler Tarihi müellifleri açısından, baştan sınırları belirlenmiş olan Sünnî görüşe, Mürcie’nin tarihi süreçte tarihi katkıda bulunmuş olması gibi bir durum zaten söz konusu değildir. Mezhepleri ön kabullerinden hareketle tarihi süreci belli kalıplara sığdırmaya çalışan Mezhepler Tarihi müellifleri, Watt’a göre, Mürcie’yi ve bu mezhebin farklı algılamalarını yok sayarak kendi zihinlerdeki kalıba uydurmaya çalışmışlardır.³² Bu bağlamda Watt’ın zikrettiği bir başka örnek de Mu’tezile tanımlamasıdır. Sapık kabul edilen mezhep içinde döneme ve coğrafyaya göre farklılıklar olabileceğini kabul etmeyen Mezhepler Tarihi müelliflerine göre Bağdat’ta yaşayan bir Mu’tezilînin görüşü ile Basra’dakinin görüşü arasında hiç bir fark yoktur.³³

Mezhep algılaması ve mezhep ismi bağlamında Watt’ın üzerinde durduğu bir diğer terim de Sünnîliktir. Bölümün başında da belirttiğimiz üzere Watt’a göre, Mezhepler Tarihi müelliflerinin zihninde daha baştan sınırları belirli ve adı da Sünnîlik olan ana bir mezhep vardır. Bu bakış açısını temelden reddeden Watt’a göre, Sünnîlik de dâhil mezheplerin şu anda bildiğimiz kimliğe bürünmeleri belirli tarihi süreçler sonucunda gerçekleşmiştir. Bu noktadan hareketle o, “ Bir mezhebe ait olma duygusu veya mezhep dayanışması anlamında Sünniliğin tedrici bir süreç sonunda oluşmuş bir kavram olduğunu” ileri sürer. Watt’ın dikkat çektiği bir başka husus da daha sonra kazandığı teknik anlamda yani bir mezhebin adı olmamak kaydıyla Hz. Ali’nin de yakın çevresindeki dostlarını kendi partisi ya da taraftarı anlamında “Şia’sı” olarak isimlendirmiş olmasıdır.³⁴ “H. 9/m. 630 yılının ortalarına kadar Şia ismi çok netleşmiş olarak yalnızca bugünkü anladığımız anlamda bir mezhebi göstermiyordu.” diyen Watt, Ahmed b. Hanbel’in “ Hz. Ali’nin gerçek Şia’sı Sünnîleridir; zira Ehl-i Beyte gerçek sevgi ve saygıyı onlar göstermektedirler”

³⁰ Watt, “ The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 86,88.

³¹ Watt, “ The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 86.

³² Watt, “ The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 88.

³³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 5

³⁴ Watt, “ The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 89, 90.

demesini bu iddiasına delil olarak ileri sürer.³⁵ Buradan hareketle Şîî diye nitelenmenin reddedilecek bir şey olmadığını aksine övünülecek bir şey olduğunu öne süren Watt, Şîîlerin muhalifleri tarafından kendilerine verilen Râfîzî ismini ise reddettiklerini belirtir.³⁶ Bağdâdî, Şehristânî ve İbn Kuteybe gibi Sünnî müelliflerin Râfîza kelimesini bazen kullansalar da Şîa kelimesini de kullanmalarından hareketle Watt, Sünnîlerin bu mezhebe kendilerinin de benimsediği Şîa adını vermekte bir mahrum görmedikleri sonucuna ulaşır.³⁷

Sünnîlik söz konusu olduğunda Watt'ın önemli gördüğü bir başka nokta da Batılı eserlerde Sünnî İslâm karşılığı olarak "Ortodox İslâm" tabirinin kullanılmasıdır. Ona göre bu tabirden "Sonraki dönemde Sünnîler tarafından kabul edilen itikâdî görüşler" kastediliyor olmalıdır. Watt böyle bir bakış açısını iki sebepten yanlış bulur. Birincisi, h. IV. asra kadar kastedilen anlamda bir Sünnîlikten bahsedilemeyecek olmasıdır. H. 338/m. 950 yılına kadar olan dönemi "İslâm Düşüncesinin teşekkül devri" olarak gören Watt'a göre, bu dönemde Sünnîler için kullanılan yaygın bir isim olmadığını ve hatta Eş'arilerin ve Matûridîlerin ancak 13. yüzyılda birbirlerinin kardeş Sünnî grup oldukları bilincine ulaştıklarını ifade eder.³⁸ İkinci sebep ise, "Ortodoksi" denildiğinde diğerlerini kendisiyle değerlendirebileceğimiz bir kriter var olduğu öngörülmüş olmaktadır. Hâlbuki Sünnîlik için öne sürülen Peygamberin Sünneti'ni takip etmek gibi sınırları çok geniş bir kriterdir.³⁹ Watt, "İslâmiyet'te Hristiyanlıkta olduğu gibi bir kilise otoritesi ya da konsiller veya ortodoks akidenin" ne olduğuna karar verecek bir otorite bulunmadığına dikkat çeker.⁴⁰ Ona göre, İslâmî inanış açısından bir mezhebin kendisini diğerlerine oranla daha doğru olduğunu ispat etmek için başvurabileceği bir ortodoks yapı mevcut değildir.⁴¹ İslâm Tarihi'ne bakıldığında, ortodoksi olarak gösterilmeye çalışılan anlayışın Watt'ın da özellikle üzerinde durduğu gibi dönemin siyasi eğilimleri doğrultusunda değiştiği görülür. Mesela Abbasilerin belirli bir döneminde resmi mezhebi olarak kabul edilen Mu'tezile'nin Mütevekkil zamanında (h. 234/m. 849) bu konumunu kaybetmesi bu görüşü doğrulamaktadır. İslâm

³⁵ Watt, "The Great Community and the Sect", s. 35.

³⁶ Watt, "The Great Community and the Sects", s. 35.

³⁷ Watt, "The Great Community and the Sects", s. 36,7.

³⁸ Watt, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Metodoloji Problemleri", s. 70.

³⁹ Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", s. 91.

⁴⁰ Watt, *İslâm'ın İlk Döneminde Hür İrade ve Kader*, trc. Arif AYTEKİN, İstanbul 1995, s. 48.

tarihinde bir grubun kendi görüşünün ortodoks akide olduğunu kabul ettirmesinin yolu, Watt'a göre, siyasi otoritenin desteğini sağlamaktan geçmiştir ve hatta bazı mezhep mensupları bununla yetinmeyerek Ahmed b. Hanbel'in hapse atılması durumunda yaşandığı gibi, bu desteği rakiplerinin susturulmasında kullanmıştır.⁴² Watt'ın da belirttiği gibi Batı'da Hristiyanlık bağlamında üretilmiş ortodoksi ve heteredoksi gibi kavramlar İslâmî kontekste aktarıldığında bazı yanlış anlamalara yol açmaktadır. Dolayısıyla, her dönem ve bölgeye göre has bir ortodoksi anlayışı olmuştur ve politik gücün el değiştirmesiyle bu ortodoksluk algısı da değişebilmiştir. Buradan hareketle özetle söylemek gerekirse, İslâm'da, Hristiyanlıkta olduğu gibi bir ortodoksi anlayışından bahsetmek mümkün değildir.

2.3. Öneriler

Mezhepler Tarihi yazarlarının yanlı ve mezhepleri belirli kalıplara göre tasnif etmeye çalışan yanlı yönlendirme tuzağına düşmemek için Watt, bazı önerilerde bulunur. Öncelikle, daha önce de belirtildiği üzere, başlangıçta mutlak doğru doktrine inanan bir ortodoks ya da Sünnî ana gövdenin olduğu şeklinde Mezhepler Tarihçilerinin sunduğu tablonun gerçekte uyuşmadığı bilinmelidir. İkinci olarak, mezhep isimlerinin kim tarafından verildiğine dikkat edilmesi gerekir. Mezhepler tarihi müelliflerinin bir mezhepten bahsetmiş olması tarihte kesin olarak öyle bir mezhebin mevcut olduğu anlamına gelmez.⁴³ Üçüncü olarak ise, yapılması gereken, mümkün olduğunca ele alınan mezhebe mensup olduğu bildirilen şahısların araştırılmasına öncelik vermek gerekir. Bununla ilintili olarak Mezhepler Tarihiçilerinin söz konusu şahısların, mensup oldukları mezheple ilgili verdikleri bilgiler bu şahısların görüşleriyle mukayese edildikten sonra kabul edilmelidir.⁴⁴ Watt'ın formüle ettiği şekliyle söyleyecek olursak, Mezhepler Tarihi literatüründe, “şahıslara atfedilen görüşler mezheplere atfedilen görüşlere tercih edilmelidir.”⁴⁵ Mezheplere atfedilen isimlerin çoğunun küçültücü isimler ya da negatif takma adlar olduğu unutulmamalıdır.⁴⁶

⁴¹ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 84; *Teşekkül devri*, s.6.

⁴² Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 90.

⁴³ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 28.

⁴⁴ Watt, “The Study of the Development of the Islamic Sects”, s. 91.

⁴⁵ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 28.

⁴⁶ Watt, “The Great Community and the Sects”, s. 28.

Watt göre, araştırmacılar ele aldıkları mezheplere ait olduğu zikredilen itikâdî görüşleri incelerken kullanılan terminolojiye dikkat etmek durumundadırlar. Zira Mezhepler Tarihi müellifleri, başka mezhep mensuplarının görüşlerini naklederken bunları kendi düşünce kalıpları ve kendi kavramlarıyla ortaya koymaktadırlar. Söz konusu eserler bir reddiye türünde kaleme alınmışsa incelediği görüşlerin yanlışlığını daha açık göstermek için onları saptırabilir. Bazı hassas konularda yapılan bu değişlikle asıl görüş değiştirilmiş olur.⁴⁷ Bunun yanında bir mezhebe ait itikâdî fikirlerin sonraki dönem müellifleri tarafından kaleme alınan eserlerde anlatılırken “Kavram kaymalarının” yaşanabileceği hususu Watt’ın dikkat çektiği önemli metodolojik problemlerden biridir. Ona göre bu konuda yapılması gereken şey mümkün olduğunca ele alınan mezhebin görüşlerinin kendi mensuplarının eserleri yanında, o dönemde kaleme alınmış Mezhepler Tarihi eserlerinden hareketle incelenmesidir.⁴⁸

⁴⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 4.

⁴⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WATT'IN MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİM SÜRECİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Watt'ın Mezhepler Tarihi metodolojisine katkılarını incelemeye çalıştığımız bu tezimizin ikinci bölümünde onun Mezhepler Tarihi literatürünün problemleri, bir disiplin olarak Mezhepler Tarihi gibi konularda görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Gördüğümüz kadarıyla Watt bu konuyu değişik yönleriyle detaylı bir şekilde ele alan ilk Batılı bilim adamı olmuştur. Bu konuda ortaya koyduğu görüşler gerek oryantalistler üzerinde gerekse Müslüman Mezhepler Tarihçileri üzerinde son derece etkili olmuştur. Bu bölümde ele alacağımız konu da Watt'ın eserlerinde aynı şekilde üzerinde özellikle durduğu konulardan biridir. Bu konuyu detaylı bir şekilde ele alan Watt'ın ortaya koyduğu görüşler Batı'da olduğu gibi İslâm dünyasında da mezheplerin ortaya çıkışıyla ilgili çalışmalarda son derece etkili olmuştur.

3.1.1. Mezheplerin Ortaya Çıkış Aşamasında Etkili Olan Harici Sebepler

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Watt, İslâm Mezhepler Tarihi literatüründe mezheplerin ortaya çıkış ve gelişim süreçleriyle ilgili bilgilerin olmadığı görüşünü savunmaktadır. Mezhepler Tarihi literatürünün yazılış gayesi, ele aldıkları mezhepleri reddetmektir. Ona göre Mezhepler Tarihi müellifleri bunu bilinçli olarak yapmışlardır.

Watt'a göre mezheplerin ya da itikâdî görüşlerin ortaya çıkışında sosyo-politik ortam veya olayların büyük bir etkisi vardır. Hatta ona göre coğrafyanın ve fiziki ortamın da itikâdî görüşlerin ortaya çıkışında ciddi tesirleri söz konusudur. Watt, itikâdî fikirlerle onların ortaya çıktığı sosyo-politik ortam arasında bir ilişki olduğu konusundaki görüşlerini aktarırken bu konuyla ilgili teorik tartışmalara girmez.

Bu kısa girişten sonra Watt'ın bu konudaki görüşüne örnek olarak verilebilecek bazı konulara geçebiliriz ki bunlar Hâricîlik, Şia, kader konusu, iman-tekfir tartışması vb. konulardır.

Bilindiği gibi Hâricîlik, Watt'ın üzerinde özellikle durduğu konulardan biridir. Ona göre Hâricîliğin İslâm toplumlarında ortaya çıkışında onların çölden gelmiş

bedeviler olarak şehir ortamına uyum sağlayamamış olmalarının büyük bir tesiri vardır. Watt, Hâricîlerin şehirlerde kendilerini idari yapı ya da şehir hayatı tarafından “çepeçevre çevrildiklerini” hissettiklerini söyler.⁴⁹

Watt’a göre, mezhepler, sırf itikâdî görüşleri savunan gruplar değil aynı zamanda “siyasi partilerdir”.⁵⁰ Wellhausen’nin kullandığı bu tabiri Watt da benimser.

Watt’a göre, sınır boylarında cihada katıldıktan sonra çöldeki çadırlarına değil şehirlerde ordugâhlara dönen Hâricîler⁵¹ “çölün hürriyetinden”, “bedevi hayat tarzından” kopmuş ve güçlü bir bürokrasinin kontrolü altına girmek zorunda kalmışlardır.⁵²

Hâricîlerle ilgili Watt’ın ortaya attığı bir diğer görüş de şudur: Hâricîler açısından “Cemaatin karizması” ya da “Zümre dayanışması” önemli bir husustur. Watt’a göre bu da İslâm öncesi Arapların kabile hakkındaki düşüncesi ile çok yakın benzerlikler taşır.⁵³ “Çöl Arabının kendi kabilesine karşı duyduğu his, Hâricî hareket sayesinde, Müslümanlar tarafından bir bütün olarak İslâm ümmetine tatbik edilmeye başlanmıştır.”⁵⁴ diyen Watt’a göre, Hâricîlerle çöldeki bedevi hayat arasındaki bağlantı onların şiir ve belagatta çok başarılı olmalarında da görülebilir.⁵⁵

Watt’a göre Hâricîler açısından cemaatin, İslâm toplumunun bir karizması söz konusuydu. Şiîlerin imamlara karizmatik bir vasıf atfetmesinin aksine Hâricîlere göre imam yalnızca, tıpkı Arap kabilesinin şeyhi gibi, eşitler arasında bir şef idi. Watt’a göre, Hâricîlerin imamlarda Kureyşilik şartı aramayışları bundan dolayıdır. Dolayısıyla, imam herhangi bir kabileden seçilebilir ve hatta Arap olmayan biri de olabilir.⁵⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Watt’a göre, Hâricîler kurtuluş ya da helaki, bir cemaate mensubiyetle eş görmektedir. Onlara göre, cemaatin karizması kurtuluş

⁴⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 24.

⁵⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 11.

⁵¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 14.

⁵² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 14.

⁵³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 44.

⁵⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 44.

⁵⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 24.

başılamaya muktedir olmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Hâricîlerin cemaate atfettiği bu karizma, bir fertte karizma aramak olmayıp bütün “Cennet ehline yayılmış” bir karizmadır.⁵⁸ Watt’ın bedevi hayatla Hâricîlik arasındaki ilişki noktasında dikkat çektiği bir diğer husus da, Hâricî önderlerinin Mekke ve Medine gibi şehirlerden değil de bedevilerden meydana gelmiş olmasıydı.⁵⁹

Watt’ın sosyo-politik olayların ve tarihsel koşulların itikâdî görüşleri belirlediği şeklindeki teorisiyle açıklamaya çalıştığı bir diğer konu da Şia’dır. Bilindiği gibi Şîîler, Şîîliğin ortaya çıkışını nasrlara dayandırmakta ve mezhep olarak Şia’nın ortaya çıkışını bazen hemen peygamberin vefatından sonraki döneme, bazen de peygamber dönemine kadar götürmektedirler. Yine Şîîlere göre, Hz. Ali’nin imam olacağı ve peşinden gelecek on bir imamla birlikte toplam on iki imam geleceği hadislerde ortaya konulmuştur. Watt, bu görüşü temelden reddetmektedir. Ona göre, Mezhepler Tarihi yazarlarınca gösterildiği gibi, Şîîlik h.3 /m. 9. yüzyılın son çeyreğinden önce vücut bulmuş olamazdı.⁶⁰ Şia’nın ortaya çıkışıyla Mezopotamya kültürleri arasında sıkı bir bağ vardır. Şia’nın ortaya çıktığı bölgede karizmatik lider anlayışı mevcut olup bu anlayış İslâm döneminde Şîîler tarafından imamlara uyarlanmıştır. Watt, tıpkı Hâricîlerde olduğu gibi Şîîliğin de bedevilikten geniş imparatorluğa geçen İslâm toplumlarında meydana gelen ani değişikliğe bir tepki olarak ortaya çıktığını söyler.⁶¹ Watt’a göre Şîîliğin en karakteristik özelliği, daha sonra da değinelecek olan, imam veya “Karizmatik reis” düşüncesi idi.⁶² Şîî düşünce ile ortaya çıktığı-toplumun tarihi- kültürel mirası arasında irtibat kurarken Watt, Şia’daki imamet ve mehdilik fikrinin Irak’ta ve komşu topraklarda asırlardan beri mevcut olduğunu ve bunların İslâm sonrası dönemde bu eski anlayışların bariz bir İslâmî renge bürünmüş olduğunu söyler.⁶³ Watt’a göre, el-Hüseyn’in soyuna hasredilmiş bir karizmayı, inancın hâkim durumuna dönüştürmek, tedricen olmuştur.⁶⁴ Watt, bazı insanların şursuz bir şekilde karizmatik öndere ihtiyaç

⁵⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 45.

⁵⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 44.

⁵⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 52,53.

⁵⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 50.

⁶⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 46.

⁶¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 50.

⁶² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 48.

⁶³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 69.

⁶⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 56.

duydıklarını, böyle bir şahsı ihtirasla aradıklarını ve bulduklarını zannettikleri an, onun bu işe uygun olup olmadığını çok fazla düşünmeden, peşine düştüklerini; diğer bazı insanların ise, daha çok karizmatik bir cemaate bağlanmaya ve onu bulmaya hazır olduklarını söyler.⁶⁵ Şahıslara karizma atfedilmesi hususunda Watt, Şia'lığın daha çok Kuzey Arabistan'a Yemen'den gelen kabileler arasında yaygın olduğuna dikkat çeker. Ona göre, h. I/m. VII. yüzyılda Arapların, Yemen'den göç eden kabilelerin sahip olduğu gibi kral ya da lider tecrübesi yoktu. Watt'a göre, Güney Arabistan'ın İslâm'dan önceki bin yılda krallıkla yönetilmesi, onların kurtuluşu, ilahi yetkilerle donatılmış bir lider anlayışında arayan bir inanışa yaklaşmalarına neden olmuştur.⁶⁶

Aynı şekilde Watt, "İslam'a mehdilik fikri ile birlikte, ruhların tenasühü gibi Ortadoğu ve Hindistan'ın diğer eski bazı fikirleri de girmiştir." demektedir.⁶⁷

Arapların tarihî tecrübesi, çöldeki hayat şartları ve dönemin sosyo-politik olaylarının mezheplerin doğuşu ya da itikâdî fikirler konusunda etkili olduğu konusunda Watt'ın ele aldığı bir diğer konu da kader tartışmasıdır. İslâm düşüncesinin en tartışmalı konularından biri olan kader konusu, gerek oryantalistler gerekse Müslüman ilahiyatçılar arasında çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Konumuz açısından meseleye yaklaşacak olursak bazı araştırmacılar cebrî kader görüşünün nasslardan kaynaklandığını ileri sürerken, diğer bazıları da İslâm toplumlarında cebrî kader anlayışının ortaya çıkışında daha çok harici sebeplerin etkili olduğu görüşünü savunur. Watt'ı ikinci grupta değerlendirmek gerekir.

Watt'a göre, çöl iklimi ve hayat tarzı kader anlayışında ya da bu belirsizlikler ortamında yaşayan Arapların anlayışında belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Watt, çölde yaşayan Arapların talihin, talihsizliğin, rızkın, ecelin kaynağının *Dehr* kelimesi olduğuna inandıklarından bahseder⁶⁸. Watt'a göre, her şeyin *Dehr*'den geldiğine inanmak çölde yaşayan insanların endişelerden uzak bir hayat yaşamasına sebep oluyordu. Ona göre "Rızk ve ecel gibi konulardaki teslimiyetin insanlar üzerinde, endişeli olmakla değiştiremeyeceklerinden dolayı, endişeyi ortadan

⁶⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 53.

⁶⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 52.

⁶⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 69.

⁶⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 109.

kaldırmak gibi müspet bir etkisi vardır.” Diğer taraftan bu teslimiyet sayesinde onlar endişesizce göğüs gerebiliyorlardı⁶⁹. Bir diğer ifadeyle “Çöldeki belirsizlik sebebiyle insanlar ancak teslimiyetle huzur buluyorlardı ve bu sebeptir ki fatalizm, bedevinin çölde yaşam teşebbüsünü devam ettirmesinde yardımcı oluyordu.⁷⁰ Watt, Cahiliyye şiirinde *Dehr* tarafından insan hayatının kontrol edildiğine dair bir çok işaretler olduğuna dikkat çeker. Bu şiirde kişinin başına gelenlerin hep *Dehr* tarafından geldiğinden, kişinin başarısı ya da daha ziyade bahtsızlığının *Dehr*’den geldiğinden bahsedilir. Bu noktada Watt’ın dikkat çektiği bir başka husus da *Dehr*’in mücerret, gayri şahsi bir kuvvet olduğudur.⁷¹ “*Dehr* anlayışı ile İran’da yaygın olan *Zurven* anlayışı arasında paralellik vardır.”⁷² der.

Watt’a göre, İslâm mezheplerinin kader tartışmalarında, İslâm öncesi bu anlayışların derin etkileri vardır. Ona göre, Kur’an’ın özü ve ana tebliği, İslâm öncesi Arapların fikirlerini değiştirmeye çalıştığı zaman bile onların fikir dünyalarını hesaba katmıştır.⁷³ Ona göre, bu kader ve *Dehr* İslâm öncesi inancı yansıtmaktadır.⁷⁴ Benzer şekilde Watt’a göre, İslâm öncesi Arapların rızık, ecel, talih ve talihsizliğin belirleyicisi olarak gördükleri *Dehr* konusundaki anlayışları daha sonra Allah’a isnat edilmiştir.⁷⁵ Görüldüğü gibi ona göre cebrî kader anlayışı, cahiliyye döneminde Araplarda var olan her şeyi kontrol eden *Dehr* anlayışının yeni bir veçhete bürünmesinden ibarettir. Watt, bir hadis-i kutside “Âdemoğulları *Dehr*’e hakaret ederler; oysa ben *Dehr*’im; gece ve gündüz benim elimdedir.”⁷⁶ denildiğine dikkat çeker. Böylece *Dehr* ile Allah arasındaki fonksiyon benzerliği İslâm kaynaklarından örnekler vererek ispat edilmiş olmaktadır.⁷⁷

İslâm toplumlarında cebrî kader anlayışının ortaya çıkışının sebeplerinden biri olarak dönemin sosyo-politik olaylarının zikredildiği görülür. Gerek oryantalist gerekse Müslüman araştırmacılar cebrî kader anlayışının ortaya çıkışında özellikle

⁶⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 126.

⁷⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 107.

⁷¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 107.

⁷² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 107.

⁷³ Watt, *Teşekkül Devri*, s.108.

⁷⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 109.

⁷⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s.109.

⁷⁶ Buhâri, *Sahîh-i Buhâri*, Mütercim Mehmet. Sofuoğlu, İstanbul 1988, no: 2246.

⁷⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s.109.

Emevi döneminde yapılan zulümleri meşrulaştırmak gayesiyle yapılan Emevi propagandasının etkin olduğunu ileri sürerler.

Watt da Emevi dönemindeki cebrî kader anlayışının ortaya çıkışının böyle bir yönünün olduğunu kabul eder. O, Ata b. Yesar ve Mabed el-Cüheni'nin sık sık Hasan el-Basri'ye gidip “ Ey Ebu Said (yani el-Hasan) bu emirler Müslümanların kanını akıtıyor ve mallarını gasp ediyor ve (daha birçok şeyler) yapıyor ve diyorlar ki: “Fiillerimiz yalnızca Allah'ın kaderine göre vuku bulmaktadır”. El-Hasan şu cevabı verdi: Allah düşmanları yalan söylüyorlar.⁷⁸ Bu anekdot kader konusunu ele alan eserlerde genelde aktarılır ve buradan hareketle cebrî kader anlayışının sırf bu siyasî tavır dolayısıyla ortaya çıktığı görüşü öne sürülür. Watt'ın bu konuyu detaylı olarak ele aldığını görüyoruz. Zaten kendisinin doktora tezi de kader konusundadır.⁷⁹

Watt, Emevilerin kasıtlı olarak cebrî bir kader anlayışını yayma gayretlerinin bunda etkili olduğunu kabul etmekle beraber, bunu yegâne belirleyici unsur olarak görmez ve tekrar İslâm öncesi cahiliye Araçlarının anlayışlarına uygun olduğu için İslâm toplumlarında cebrî kader anlayışının yaygın olduğundan bahseder.⁸⁰

Bununla birlikte Emevilerin hayrın ve şerrin Allah'tan geldiği şeklindeki görüşü yaymaya çalıştıklarını ifade eden Watt, böylece Emevilerin Müslümanlara zulmün de Allah'ın takdiriyle olduğu inancını yaymaya çalıştıklarını öne sürer. Diğer taraftan aynı düşünceden hareketle, Emevilerin şerri, Allah'a isnat etmeme şeklindeki görüşlere karşı çıktıklarını vurgular.⁸¹ Ona göre hayrın da şerrin de (ya da zulmün de) Allah'tan olduğu şeklindeki akide aslında Emevilerin zulümlerini meşrulaştırmak için ortaya atıp destekledikleri bir görüştür.⁸²

Kader konusunda itikâdî görüşlerin ortaya çıkışına etki eden nedenler tartışılırken öne sürülen etkenlerden biri de Hıristiyan tesiri meselelerdir. Watt, bu konuda eserleri olan Carl Heinrich Becker ve Morris Seale gibi araştırmacılara atıfta bulunur. Bu iki araştırmacı çalışmalarında Hıristiyan tesirlerinin İslâm kelamının

⁷⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s.120.

⁷⁹ Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, London

⁸⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 140.

⁸¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 116.

⁸² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 115.

teşekkül döneminde önemli bir rol oynadığını gösteren noktaları toplamışlardır. Watt, bu araştırmacılar tarafından “dikkat çeken benzerliklerin kesinlikle varolduğunu”⁸³ kabul eder. Fakat o gerek kader konusunda gerekse diğer konularda Hıristiyan teolojisi tesiri konusunda şu genel değerlendirmeyi yapar.

“...Şimdiye kadar burada kelâm ve siyaset münasebeti hakkında söylenmiş olanlarda şu husus açıklığa kavuşturulmalıdır ki, İslâm akaidinin işlenmesi, esas itibariyle dâhilî, siyasî baskılardan ileri gelmiştir. Başka bir deyişle, müslümanlar irade hürriyeti akidesini, Hıristiyanların onu açıkladıklarını duydukları ve fikren sağlam gördükleri için almış değildirler; aksine, Emevi veya Hâricî kardeşleri ile mücadelelerinde, birtakım Hıristiyan fikir veya esaslarını, bu muarızlarını yenmek için tesirli birer vasıta olarak gördükleri zaman, kullanmakta tereddüt etmemişlerdir.”⁸⁴

3.2. Watt’ın Teorisini Uyguladığı Konular

3.2.1. Allah’ın Sıfatları Meselesi

Watt’a göre, Allah’ın sıfatları meselesinin İslâm toplumunda ne zaman ortaya çıktığı, bu konuya niçin önem atfedildiği ve hangi mezhebin bu konuyu niçin ısrarla gündeme getirdiği gibi hususlar önemle üzerinde durulması gereken konulardır. Yine ona göre Allah’ın ilim sıfatını inkâr etmenin, yaratılmamış bir Kur’an’ı kabul etmek olduğu için mi yoksa Hıristiyanlıktaki teslis inancıyla benzerlik göstereceği endişesi dolayısıyla mı bu konunun bu kadar gündemde kalmasına sebep olduğu sorusu da cevaplandırılması gereken bir sorudur. Eş-Şehristânî’de bulunan bir rivayetin sıfatlar konusunda harici etkilerin bulunduğu yönündeki iddiaları kuvvetlendirmekte olduğunu söyleyen Watt, “Ebû’l Huzeyl’in bu sıfatları zatın tezahürleri olarak tasdiki, Hıristiyan teslisini teşkil eden esaslardan değildir.” demektedir. Bu rivayet o dönemde bu konunun farklı şekillerde yorumlandığını göstermektedir. Bu arada sıradan bir Müslüman inancına daha yakın olduğu için

⁸³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 119.

⁸⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 120,21.

Sünnî kelimcilerin sıfatlar konusunu kabul etmiş olabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir.⁸⁵

Konunun anlaşılmasında yardımcı olacağı düşüncesiyle İslâm Kelâmında sıfatlar konusunun oluşum ve gelişim aşamaları hakkındaki farklı görüşleri ele alacak olursak şu farklı yaklaşımlarla karşılaşırız. Aralarında Beker, Van Kramer, MacDonald ve Wafson, Schacht gibi oryantalistlerin bulunduğu bir grup, bu meselenin harici bir tesirle ortaya çıktığını iddia etmekte ve sıfatlar konusunun Aziz Yuhanna ed-Dimeşkî ile öğrencisi Theodor Ebû Kurra'nın kitapları aracılığıyla "Hıristiyan ilm-i kelâmının" İslâm kelâmına etkide bulunduğunu öne sürmektedirler.⁸⁶ Bu mezheplerin Harici etkilerle ortaya çıktığına inananlar şu delilleri ileri sürmüşlerdir: Probleme karşı ileri sürülen çözüm önerileri her iki düşüncede de benzerlik gösterir; ayrıca tartışılan gruplar birbirlerini söz konusu dine veya felsefeye bağlılıkla suçlarlar⁸⁷.

İslâm kaynaklarında da bu problemin Hıristiyanlığın etkisiyle oluştuğuna dair birçok işaret bulunmaktadır. Halife Me'mun(h. 203/m. 819), Bağdat polis müdürü İshak b. İbrahim'e gönderdiği mektupta bu konuya değinerek şöyle demektedir: "İnsanlar Kur'an apayrı mahlûk değildir inancıyla Hıristiyanların, Meryem oğlu İsa hakkındaki "O mahlûk değildir, çünkü: O Allah'ın kelimesidir." şeklindeki görüşlerine katılmışlardır. Eş-Şehristânî, Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'ın, "Allah ilim ile âlimdir, ilmi de zâtıdır." görüşünü reddederek "Ebû'l Huzeyl, bu sıfatları zatın vecihleri olarak kabul ettiği zaman bu görüş tıpkı Hıristiyanların *Ekânîm* görüşünün aynısıdır." demektedir.⁸⁸

Bu gruptaki bazı kişiler ise bu görüşün Yahudiliğin ya da filozofların etkisiyle ortaya çıktığını savunmuşlardır. Şehristânî' Vâsıl b. Ata'nın sıfatlar hakkındaki görüşlerinden bahseder ve ilk etapta olgunlaşmadığını söyler. Daha sonra Vâsıl'ın dostları felsefe kitaplarını inceleyerek sıfatlar konusuna net bir şekil vermişlerdir. Bu

⁸⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 305; İrfan Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. Saim Yeprem, İstanbul 1994, s. 239,241.

⁸⁶ İrfan, *Akâid Esasları*, s. 238.

⁸⁷ Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, c. II, s. 486; İrfan Abdülhamit, *Akâid Esasları*, s. 239.

⁸⁸ İrfan, *Akâid Esasları*, s. 239.

durum felsefenin etkisiyle sıfatlar konusunun şekillendiğine inananların delillerinden biri olmuştur.⁸⁹

Diğer bir grup da Allah'ın sıfatları konusunun ve diğer itikâdî fikirlerin oluşumunda bizzat İslâm içerisindeki fikir hareketlerinin etkili olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre bu görüşlerin oluşumunda yabancı etkiler büyük bir rol oynamamıştır. Yabancı etkiler meselenin ortaya çıkmasından ziyade itikâdî fikirlerin gelişiminde yardımcı olmuşlardır. Bu grupta bulunan Watt'a göre, problem Hâricîlerin, büyük günah konusundaki münakaşaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu tartışmaların devamında, kaza kader ve Allah'ın sıfatları meseleleri tartışılmıştır.⁹⁰

Sıfatlar konusunun hangi etkenlerle ortaya çıktığı konusundaki farklı görüşlerden sonra bu konunun ilk defa hangi tarihte gündeme geldiği konusuyla ilgili olarak Watt, bu konunun en erken h. 2/m. 8. yüzyılda akâid literatürüne girmiş olabileceğini belirttiikten sonra Kur'an'da sıfat teriminin yer almadığına dikkat çeker. Ona göre İslâm'ın ilk dönemlerinde Allah'ı nitelendirmek için isim ve esma terimleri kullanılmıştır.⁹¹

Mezhepler Tarihi yazarları Allah'ın sıfatlarını inkâr görüşünü Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'a dayandırmışlardır⁹². Kaynaklarda Ca'd b. Dirhem'in savunduğu görüşleri, Hişâm b. Abdümelik (h. 104/m. 723)döneminde Şam'da yaymış olduğu ve daha sonra yakalanarak öldürüldüğü nakledilmiştir.⁹³

Cehm b. Safvân, büyük bir fikri ekolün başı ve İslâm kelâmında etkili olan biridir. Kendisi Ca'd b. Dirhem'in görüşlerini alarak geliştirmiştir. Hatta Cehmiyye kelimesi Allah'ın sıfatlarını inkâr edenler için kullanıla gelmiştir.⁹⁴ Bu kişi daha da ileri giderek Esmâ-i Hüsnâ'yı da inkâr etmiştir. Ehl-i Sünnet âlimleri bu görüşleri bidat olarak göreyerek halkı onlardan uzaklaştırmaya çalışmışlardır.⁹⁵

⁸⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 301.

⁹⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 303; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 242.

⁹¹ Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, c.II, s. 486; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 208.

⁹² İrfan, *Akâid Esasları*, s. 243; Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, c. II, s. 487.

⁹³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 300; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 244; Kemal Işık, *Maturîdînin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik anlayışı*, Ankara 1980, s. 91.

⁹⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 179; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 244.

⁹⁵ Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, c. II, s. 487.

İslâm kaynaklarında sıfatlar konusunun bu şekillerde tartışılmaya başlandığı belirtilmiştir. Bunun devamında en büyük mezhep olarak gösterilen Ehl-i Sünnet âlimlerinin sıfatlar konusunda belirlediği görüşlerin verilmesinin bunun zıttını gören mezheplerin durumlarının daha iyi anlaşılmasında yardımcı olacağını düşünüyoruz. Bu mezhep âlimleri, muhafazakâr davranarak ayetlerde bulunan bütün sıfatları Allah'a nisbet etmişler ve Allah'ın zatından ayrılmayan çeşitli sıfatları olduğuna inanmışlardır. Onlara göre, bu sıfatları, lafızlarıyla kabul etmek ve Allah'ın büyüklüğüne layık bir şekilde ele almak gerekmektedir.⁹⁶

Ehl'i Sünnet'in bu görüşlerini kabul etmeyen grup olarak Mu'tezile mezhebi ön plana çıkmıştır. Şehristânî'de kaydedilen bir rivayette, Mu'tezile mezhebinin, Allah'ın sıfatları konusunu ilim-kudret ilişkisi açısından ele aldığı görülür.⁹⁷ Felsefi eserleri derin bir şekilde inceleyip tartışmalı konular ortaya atan ve Mu'tezile mensupları üzerinde etkili bir düşünür olan İbrahim en-Nazzâm⁹⁸ (v. h. 232/m. 846) ilim tabirini kullanmak istememiştir çünkü ona göre: “Biliyor demenin anlamı O'nun zatının isbâtı ve cehâletten tenzihidir. Zâta ait sıfatlar yalnızca Allah'ı tekzib eden şeylere benzememektir.” Buradaki menfi anlayış Watt'a göre, büyük ihtimalle Ebû Dîrâr'ın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Ona göre: “Allah Âlim'dir”in manası O'nun cahil olmadığıdır.⁹⁹ Mu'tezile mezhebinin sıfatlar konusunda ısrarlı davranmasının arka planında yatan sebeplere bakmak gerekmektedir. Mihne konusunda da görüleceği gibi, Mu'tezile'nin insan iradesinin belirgin olduğu kader anlayışı ve Allah'ın birliği üzerindeki ısrarı, beraberinde mezhep âlimlerini yaratılan bir Kur'an anlayışına ve Allah'ın sıfatların reddine götürmüştür.¹⁰⁰

Sıfatlar konusunda yaşanan diğer farklı bir algılayış, teşbih ve tecsim terimlerinin ele alınışında yaşanmıştır. Allah'ı yaratıklara benzetmek ve O'nu cisim olarak kabul etmek anlamlarına gelen bu tabirlere inanan kişilere Müşebbihe ve

⁹⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Girişi*, İstanbul 2000, s. 115; Kemal Işık, *Maturîdî*, 81.

⁹⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, 304; İrfan, *Akâid Esasları*, 241.

⁹⁸ Watt, *Hür İrade ve Kader*, s. 92; daha fazla bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya 1992, s. 50.

⁹⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, 304.

¹⁰⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s.222, 300, 304; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 248; Kemal Işık, *Maturîdî*, s. 82.

Mücessime denilmiştir.¹⁰¹ Bu inanışlar çeşitli şekillerde zaman zaman İslâm tarihinde taraftarlar bulmuştur. Tecsim inanan ve bunun savunuculuğunu yapan kişi olarak kaynaklarda Ebû Abdullah Muhammed b. Kerram'ın (h. 252/ m. 869) ismi geçmektedir. Bu kişiye bağlı olanlara da Kerramiler denilmiştir.¹⁰² Her iki grupta da bu teşbih ve tecsim inanan kişiler batıl akidelere inanmakla suçlanmışlardır. Hişâm el-Cevâlikî, Hişâm b. el-Hakem, Mukâtil b. Süleymân gibi isimler de bu inanca sahiptiler.¹⁰³

Sıfatlar konusunda yaşanan zorluğun asıl sebebi, Kur'an'ın teşbih türünden ifadeler kullanmış olmasıdır¹⁰⁴. Daha önce de değinildiği gibi Watt bu konunun bizzat İslâm dininin etkisiyle ortaya çıktığını düşünmektedir. Ona göre, Kur'an'daki bu ayetler doğrultusunda hiçbir Müslüman'ın Allah'ın eli, gözü ve yüzü olduğunu inkâr edemeyeceğini belirtir.

Watt'a göre, sıfatlar konusunda Ehl-i Sünnet'ten farklı düşünen Mu'tezile mezhebinin bu konudaki görüşlerinin arka planında Allah'ın birliğini zedelememek kaygısı vardır ve onlar bu görüşlerini Kur'an'daki bazı ayetlere dayandırmaktadırlar. Sıfatların kabulü onlara göre birçok ezeli olan şeyleri kabul etmektir ki bu da (*Teaddüd-i kudema*) Allah'ın birliğini inkâr anlamına gelirdi. Mu'tezile'ye göre İslâm kelâmında daima başköşeyi tutan vahdaniyet anlayışı şu tür ayetlerle pekiştirilmiştir.

“...O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.” (Şûrâ, 42\11)

“O'nu göremez.” (En`âm,6/13)

Mu'tezile mezhebinin Allah'ın sıfatları konusunu şu şekilde ele aldığı görülür: “Allah'ın birliği noktasında ittifaka varılmıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O İşiten'dir, Gören'dir, O bir cisim, gölge, gövde, şekil, et ve kan, şahıs cevher ve araz değildir. O'nun rengi, tadı, kokusu, dokunması, sıcaklığı, soğukluğu, rutubeti, kuruluşu, uzunluğu, genişliği, derinliği, toplanma ve parçalanması, harekâtı, sükûnu

¹⁰¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 307; Bekir Topaloğlu, “Allah”, *DİA*; c. II, s. 489; Müteşabih ayetler hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Sait Şimşek, *Kur'an'da İki Mesele*, Konya 1987, s. 23,24.

¹⁰² Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 54; İrfan Abdülhamit, *Akâid Esasları*, s. 224.

¹⁰³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 307; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 223.

¹⁰⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 307; İrfan, *Akâid Esasları*, s. 208..

ve bölünmesi yoktur...” Mu’tezile alimleri bu tür ifadeler kullanarak Allah’ın birliği ve yüceliği üzerinde önemle durarak bu meseleyi diğer İslâm mezheplerinden daha farklı ele almışlardır.¹⁰⁵

Sıfatlar konusu Watt’ın mezheplerin doğuş ya da gelişimini ilk etapta Kur’an’daki ifadelerle dayandırmakla beraber, bir sonraki başlıkta da görüleceği gibi, Mu’tezile mezhebinin öğretilerinin neden bir dönem yaygın olduğu sorusuna cevap verilmeye çalışılırken bu konunun mihne konusuyla bağlantısının görüleceğini umuyoruz. Mu’tezile’nin akaid görüşlerinin Abbasi yönetimi tarafından savunulmasının ve bu görüşleri kabul etmeyenlere karşı uygulanan siyasi baskının sebepleri, Kur’an’ın mahlûk olup olmadığıyla daha alakalı olduğu için daha sonraki başlık altında incelenmeye çalışılacaktır.

3.2.2. Halku’l Kur’an Meselesi ve Mihne Olayları

Watt’ın mezhep algılaması, mezheplerin ortaya çıkış ve gelişim süreciyle ilgili teorisini incelemek için ele alacağımız örnek konulardan bir diğeri de *Halku’l-Kur’an* meselesi olacaktır. Watt’ın bu konunun gündeme gelişi ve bu konuyla ilgili tartışmalar bağlamında söyleyeceği şeyler onun metodolojisini tespit açısından da önem arz etmektedir.

Mihne konusu denilince akla ilk etapta Mu’tezile mezhebi gelmektedir. Sıfatlar konusunda değinildiği gibi, Tevhid, Allah’ı birleme, Allah’ın birliğini iddia esasları h. 3/m. 9 yy. başlarında Mu’tezile ideolojisinin merkezinde bulunuyordu.¹⁰⁶ Bu konunun hassaslığına dikkat çeken bu grup Kur’an’ın yaratılıp yaratılmadığı konusundaki tavırlarıyla da Sünnî kelâmdan ayrılmışlardır.

Kaynaklarda Kur’an’ın yaratıldığını söyleyen ilk kişi Ca’d b. Dirhem olarak gösterilir. Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan bu kişinin ismi ed-Dârimî’nin (h. 288/m. 895) *er-Redd ‘ale’l-Cehmiyye adlı* eserinde geçmektedir. Orada Ca’d b. Dirhem’in Hz. İbrahim’in “Allah’ın dostu olduğunu ve Allah’ın Hz. Musa’ya hitap ettiğini inkâr ettiği için Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî tarafından öldürüldüğü aktarılır. Ed-Dârimî’nin Hanbelî oluşu ve Kur’an’ın mahlûk olduğuna inananları kötü bir

¹⁰⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, 305,306.

¹⁰⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 299.

şöhrete sahip biriyle irtibatlandırmaya çalıştığı ihtimali Watt'a göre göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Gerçekten Allah'ın Hz. Musa'ya hitap etmesiyle Kur'an'ın mahlûk oluşu ya da olmaması arasında bir ilişki bulunmaktadır. Ancak Hz. İbrahim olayıyla bu konu arasında bir bağlantı yoktur.¹⁰⁷

Sıfatlar konusunda olduğu gibi bu konunun da Hristiyan teolojisinin etkisiyle ortaya çıktığı görüşünü savunan oryantalistler bulunmaktadır. Ancak Watt, Carl Heinrich Becker'in, Müslümanların Kur'an'ın mahlûklığı meselesinin Hristiyanların onlarla Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olup olmadığı yönündeki tartışmalardan sonra başladığı yönündeki iddiasının bu konudaki tartışmalar açısından bir katkısının olmayacağı kanaatindedir. Becker'in bu konuyu, Hristiyanların onlara karşı kullanmasıyla başladığı yönündeki görüşünde haklı olabileceğini düşünen Watt, Yuhanna ed-Dimeşkî'ye dayandırdığı haberleri doğru olarak kabul etmemektedir. Yuhanna ed-Dimeşkî (h. 132/m. 756) eserindeki bazı ifadelerde Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul edenlerin sapık olarak görüldüğüne değinmektedir. Becker'in bu konudaki ifadeleri şöyledir: “Bu neviden şahıslar Araplar arasında sapıklardan sayıldı.” Ancak bu ifadeler Kur'an yaratılmıştır görüşünden ayrı olarak Allah'ın kelâmı veya ruhu yoktur şeklindeki görüşe inananlar için de kullanılmış olabilir. 132/756'lı yıllarda Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışmalarıyla ilgili açık bir delil bulunmadığından o dönemde çok az kişinin sapıklığından söz edilmiştir. Dolayısıyla Becker'in yorumu doğru olsa dahi bu ifadelerin bir asır sonra yaşayan biri tarafından yazılma ihtimalini Watt daha doğru görmektedir.¹⁰⁸

Kur'an'ın mahlukiyet meselesinin hangi tesirlerle ortaya çıkmış olacağıyla ilgili kısa bir bilgi verildikten sonra bu konunun ne zaman tartışılmaya başlandığı sorusuna cevap bulmaya çalışılacaktır ki bunun devamında Mu'tezile mezhebiyle Abbasi yönetimi arasında doğru bir bağlantı sağlanabilsin. Kur'an'da önceki peygamberler ve kavimler hakkında birçok ayetler bulunmaktadır. Watt'a göre, bazı ayetlerdeki ifadeler Kur'an'ın anlatıldığı olaylardan sonra yazıldığı manasını doğrulamaktadır.¹⁰⁹ Ayrıca, olacak şeylerin *Levh-i Mahfuz*'da bulunduğu ve

¹⁰⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 300.

¹⁰⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 302.

¹⁰⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 302.

Kur'an'ın kadir gecesinde oradan gönderilmiş olduğunu bildiren ayetler de mevcut olduğuna dikkat çeken Watt, "Kur'an'ın yaratılmış olduğu kabul edilse dahi önceden var olduğu anlamında olayların tespit ve tayin edildiğine dair görüşler ileri atılabilir."¹¹⁰ demektedir.

"...*Ey Muhammed geçmiş olayları sana böyle anlatırız.*" (Tâ-Hâ, 20\99)

Mu'tezile'nin bu konudaki görüşleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Watt, et-Taberî tarafından aktarılan, el-Me'mûn'un mektuplarından bir sonuç çıkarılabileceği görüşünü ortaya atar. Mu'tezile'nin en önemli delillerinden biri Kur'an'a yapılan muamelenin diğer varlıklara da yapıldığı şeklindedir ve şu ayeti delil gösterirler: "*Apaçık Kur'an'a and olsun ki akledesiniz diye Kuran'ı Arapça okunan bir kitap kılmışsınız.*" (Zuhruf, 43\23) Onlara göre, "Cealnâ" kelimesinin yaratmak fikrine işaret ettiğini delil olarak göstermişlerdir. Ayrıca Kur'an'ın *Levh-i Mahfuz*'da oluşundan hareketle onun fani ve sınırlı olduğunu, faniliğin de sadece sonradan olma halinde mümkün olabileceğini söylemişlerdir.

Eş'arî'nin "Mu'tezile, Havârîc, Zeydiyye'nin çoğunluğu ve bir çok Râfîzî'ye göre, Kur'an Allah kelâmıdır ve O'nun tarafından yaratılmıştır." dediğine işaret eden Watt, bu durumda Hârûn Reşîd (h. 193\m. 809) devrine kadar bu tür tartışmaların yaşanmadığını söylemektedir. "Bu sorun ortaya çıktığında Kur'an'ın yaratılmış olduğu kabul edildi ve bazıları da Kur'an'ın yaratılmadığını savunmuşlardır." diyen Watt'a göre, yaratılmışlık konusu Hişâm b. el-Hakem zamanında ortaya atılmıştı ve o da Kur'an'ın ne yaratılmış ne de yaratılmamış olarak kabul edilebileceğine inanmıştır.¹¹¹

Mu'tezile mezhebinin Abbasilerin bazı dönemlerinde etkili olma sebebi, daha önce de değinildiği gibi Watt tarafından şu şekilde açıklanmıştır: Yaratılmış bir Kur'an, yaratılmamış bir Kur'an'dan daha çok Abbasi halifelerinin işine yaramıştır. Özellikle el-Me'mun döneminde, Kur'an'ın yaratılmadığına inanan kişilere devlet tarafından baskı uygulanmıştır. Dönemin tanınmış hadis ve fıkıh âlimi, Ahmed b. Hanbel'e iki yıl boyunca hapse kapatılarak uygulanan işkenceler bunlardan biridir.

¹¹⁰ Watt, *Hür İrade ve Kader*, s. 27; *Teşekkül Devri*, s. 302.

Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışmasının kaderle alakalı olan kısmı bu konuyu önemli kılmıştır. Yarattılmış bir Kur'an, insanın fiillerinde Allah'ın kudretine bağlı olmadığı sonucuna götürür ki insanın fiillerinde hür olduğunu savunanların bir kısmı konularını sağlamlaştırmak ve görüşlerini tutarlı bir hale getirmek amacıyla yaratılmış bir Kur'an anlayışını kabul etmişlerdir. Nitekim Mutezile'de bu husus açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca yaratılmış bir Kur'an diğeri gibi bir itibara sahip değildi. Bir insanın kısa ve uzun olabileceği gibi Kur'an da başka şekilde olabilirdi. Dolayısıyla böyle bir Kur'an'a dayanarak konuşan bir âlim fazla önemsenmeyebilir. Watt, bu durumun da halife ve idarecilerin daha çok işine yaradığını söylemiştir.¹¹²

3.2.3. Kader

Watt'ın mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişim dönemleri konusundaki genel görüşünü tahlil etmemize imkân tanıyacak en önemli konulardan biri de kader konusudur. Bu konuyu son derece detaylı bir şekilde ele alan Watt ilgili bölüme önce konuyla ilgili ayetleri sıralayıp tahlil ederek başlar.

Watt'a göre, Hadis ve Sünnet Müslümanlar için ilahi veriler olarak kabul edilir. Ona göre, bu nedenle ayetler ve hadisler arasında bir uyum olması beklenmektedir ancak, aşağıda da görüldüğü gibi, ayetlerde ve hadislerde cebrî anlayışı da özgür iradeyi de destekleyen zıt ifadeler yer almaktadır.¹¹³

Kur'an'da kader konusundaki ayetlere bakıldığında İslâm öncesi Arapların görüşlerinin değiştirilmeye çalışıldığında dahi onların fikir dünyalarını göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Kur'an'da Allah kavramı, daha önce de değinildiği gibi, İslâm öncesi insanın hayatında rol oynayan ve onun dışında bulunan büyük bir güç olarak görülen *Dehr* anlayışını içinde barındırmaktadır.¹¹⁴

Kur'an'da sık sık anlatılan aşağıda bazı örnekleri verilecek olan ayetlere bakıldığında insan sorumluluğu bir tarafa bırakılarak, âlemlerin yüce rabbi olarak

¹¹¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 303.

¹¹² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 222.

¹¹³ Watt, *Hür İrade ve Kader*, s. 30.

¹¹⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s.109; *Hür İrade ve Kader*, s. 31.

gösterilen Allah, her şeye kadir ve her şeyi yöneten yüce güç olarak kabul edilmektedir.

“Göklerin ve yerin mülkü Allah’ındır dilediğini yaratır o, dilediği kimseye evlat verir. Yahut da onları erkekli ve dişili ikizler yapar ve dilediğini kısır yapar. Çünkü; o çok iyi bilendir. Her şeye kadirdir.” (Şûrâ, 42/ 49–50).

“Bu sadece bir öğüttür. Dileyen rabbine giden yolu tutar. Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.” (Mürselât, 76/29–30).

“(puta tapanlar) “ Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölürüz ve yaşarız bizi ancak zamanın (Dehr) geçişi yokluğa sürükler” derler. (Ey Mumammed: onlara) deki: Sizi Allah diriltir, sonra öldürür, sonra sizi şüphe götürmeyen kıyamet gününde toplar, ama insanların çoğu bilmezler.” (Casiye, 45/24–26).

Yukarıdaki en son ayette, putperest inancındaki ölüm kararının *Dehr* tarafından belirlendiğini, daha sonra da ölümün Allah’ın dilemesiyle olduğu ifade edilmiştir. Ez-Zûhrî (h. 125/m. 742) zamanında yaygın olan ve çok sahih olmamasına rağmen birden fazla rivayet şekli bulunan bir hadisi kutside *dehr* ve Allah’ın aynı olduğunu daha önce de belirtmiştik.¹¹⁵ “Allah’ın elçisi dedi: Allah şöyle buyurdu: Âdemoğulları *Dehr*’e hakaret ederler, oysa ben *dehrim*, gece ve gündüz benim elimdedir.”¹¹⁶ Ancak daha sonraki âlimleri bu durumu kabul etmeyeceklerdir. “Ene’ d- *dehra*” şeklinde okuyarak “ Ben ebediyim” manasını vermişlerdir.¹¹⁷

Allah’ın hâkimiyetinin ön plana çıktığı bir diğer konu, insan hayatının son bulması anlamında olan *ecel*dir. Yegâne hüküm koyucu olan Allah bunu da kendisi belirlemiştir.¹¹⁸

“O sizi bir çamurdan yaratan, sonra da *eceli takdir edendir*. Bir *ecel*’i müsemma da onun katındadır. Sonra da siz hala şüphe ediyorsunuz.” (En’âm, 6/2)

Kur’an’da *ecel* ile işlenen diğer müşterek fikir rızk konusudur.

¹¹⁵ *Teşekkül Devri*, s. 109.

¹¹⁶ Buhâri, edep, no: 2246.

¹¹⁷ *Teşekkül Devri*, s. 110.

¹¹⁸ Watt, *Hür İrade ve Kader*, s. 31; *Teşekkül Devri*, s. 111.

“Sizi yaratan, sonra rızıklandıran, sonra öldüren daha sonrada dirilten Alah’tır...” (Rûm, 30/40).

“Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı, yalnızca Allah’ın üzerindedir. Allah ocanlının durduğu yeri ve sonunda bırakılacağı mekânı bilir.” (Hûd, 11/6).

Watt’a göre, rızıkla ilgili bütün ayetler Arap çölündeki düzensiz yaşam tarzını yansıtmaktadır. İslâm öncesi Arap kaderciliği kontrolü gayri şahsı duygusuz *Dehr*’i; her şeyin üstünde, yegâne güç sahibi Allah ile yer değiştirmesine rağmen eski izlerin bir kısmını korumaktadır.¹¹⁹

Kaderle ilgili Kur’an’ da yer alan bir diğer bölüm insan sorumluluğunu ön plana çıkaran ayetlerdir.

Allah’ın ayetlerine inanmayanları Allah doğru yola eriştirmez. (Nahl, 16/104).

Bu tür ayetlerde Allah’ın kişileri doğru yola iletmesi sadece onun kararı olmayıp kişinin amellerine göre davranılacağı belirtilmiştir. Kur’an’da bu tür ifadeler sık kullanılmaktadır. Ancak özellikle hidayet ve saptırma konuları önemli kelâmî tartışmalara neden olmuştur.¹²⁰

Kader konusunda hadis cephesinin fatalizm izlerini daha fazla taşıdığı görülmektedir.

“Allah, ana karnın bir meleğe tevdi etmiştir. Ve o derki ‘ ey Rabbim, bir damla... Ey Rabbim bir kan pıhtısı Ey Rabbim bir et parçası ve Allah onun tabiatının (veya varlığının şeklini) belirlemek istediği zamanı, melek derki, “ Ey Rabbim oğlan mı, kız mı? Şakî mi, said mi? Rızkı nedir? Eceli nedir?” ve böylece (çocuk) anasının karnında yazılır.”¹²¹

Hadislerde genelde bu tür ifadeler bulunmaktadır. Watt’a göre, kaderle ilgili Kur’an’daki ve hadislerdeki kavramlara bakıldığında bazen birbirini tamamlayan, bazen de birbirine tezat teşkil edecek ifade şekilleriyle karşılaşılır. İnsan kaderinin kitap, kalem gibi gayri müeyyide şeylerle hadislerde ele alınmasında Watt, İslâm öncesi Arapların kader hakkındaki anlayışlarıyla benzerliğine dikkat çekmektedir.

¹¹⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s.111; *Hür İrade ve Kader*, s. 26.

¹²⁰ *Teşekkül Devri*, s. 113.

Wenshimek daha ileri giderek Ehl-i Sünnet'ten ilahi hükümlerle ilgili görüşlerin Sami bir dayanağı olduğunu söyleyerek daha önceki ilahi kitaplarda belirlenen şeylerin bir kopyası olarak görür.¹²²

Kaderle ilgili yukarıda ele aldığımız Kur'an ve hadislerde ön plana çıkan ifadelerin, İslâm öncesi Arapların düşünce şekliyle tamamen zıt olmadığı gösterilmeye çalışıldı. Watt, bunun kaçınılmaz bir durum olduğunu belirtmektedir. Verilmek istenen dinî bir mesaj ancak kişinin alışkın olduğu kavramlarla verilebilir. Mesela güneşin dünya etrafında döndüğüne inanan insanlara yeni bir görüş kabul ettirmek isteniyorsa, bu görüş insanların inanışına ters olmamalıdır. Kur'an'da ön plana çıkan ve Allah'ın yegâne kudret sahibi olarak her şeyi yaratıp idare etmesi sonucunda belirlenen ecel ve rızık kavramları Arapların yabancı olmadığı kavramlardı. Kur'an'da bu durum biraz farklı gösterilmesine rağmen Arapların dünya görüşüne o kadar da zıt değildi. Bu durumda Watt, Kur'an'da ve de Hadislerde yeralan ifadelerin dahi dönemin ihtiyaçları ve sosyo-kültürel çevre doğrultusunda olduğunu söylemektedir.¹²³

3.2.4. Şia'da Karizma Teorisi

Bu bölümde, şu ana kadar, Allahın sıfatları, kader gibi örneklerden hareketle Watt'ın mezhep kavramı, mezheplerin ortaya çıkış ve gelişme süreciyle ilgili görüşlerini ele aldık. Şia'nın ortaya çıkışı ve gelişimi konusu da Watt'ın mezheplerin ortaya çıkış ve gelişim süreciyle ilgili ortaya koyduğu temel teorisini ele alıp incelemek açısından önem arz eden bir başka konudur. Fakat, bu örneklerle ilgili olarak vurgulanması gereken husus şudur: Watt Şia örneğinde karizma teorisi gibi sosyolojik bir teoriye, yani Weber'in teorisine baş vurmaktadır.

Watt'a göre, Şia kelimesinin kullanışıyla ilgili özellikle Emevi dönemi ve h. 3/m. 9. yüzyıla kadarki dönemde bazı problemlerle karşılaşmaktadır. Daha önce de değinildiği gibi Şiîler, bu mezhebi peygamber dönemine dayandırmaktadırlar. Bu problemler İmamiyye'nin, Şiîliği İslâm'ın ilk dönemlerine dayandırmak amacıyla

¹²¹ Müslim, *Sahîh-i Muslim*, mütercim M. Sofuoğlu, İstanbul 1988, no: 2643.

¹²² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 106,7; *Hür İrade ve Kader*, s. 31.

¹²³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 108; *Hür İrade ve Kader*, s. 42; *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, trc. M. S. Aydın, Ankara 1982, s. 101.

ortaya attığı rivayetlerden kaynaklanmaktadır. Şu bir gerçektir ki İmamiyye'nin on iki imam anlayışı; onbirinci imamın h. 261/m. 874'te ölümünden ve on ikinci imamın aynı zamanda kayboluşundan önce vucut bulmuş olamazdı.¹²⁴ Ayrıca İmamiyye imamlarının dört imamdan sonuncusuna kadar İmamiyye anlayışının gerektirdiği şartları taşımadıkları söylenebilir. Bu sebeple h.261/m.874 yıllarından önceki dönem için Şia terimini kullanmamak Watt'a göre, daha uygundur. Ayrıca ilk kullanıldığı şekliyle Şia teriminin Ehl-i Beyt'i de kapsadığı unutulmamalıdır.¹²⁵ Ehl-i Beyt tanımlanması bir diğer hassas konudur. Ehl-i Beyt hem geniş hem de dar anlamda kullanılır. Bu terim sadece Hz. Ali ile Hz. Fatima'nın oğulları veya bütün çocukları için kullanılmakla beraber Haşimoğulları soyu için de kullanılabilir. Hatta Emeviler Ehl-i Beyt tabirinin Abdulmenaf soyunu da içine aldığını söyleyerek kendilerini de Ehli Beyt'ten saymışlardır.¹²⁶ Şia'nın ortaya çıkışıyla ilgili olarak kaynaklarda ortaya konan tablo, Watt'tın iddialarıyla temelden farklılık azr eder.

Şia'nın çıkışıyla ilgili kaynaklarda Watt'ın düşündüğünden farklı görüşlerle karşılaşmaktadır. Şia'nın çıkışını hilafet seçimiyle başlatan bazı ilk kaynaklar, ilk halife seçimine Hz. Ali'nin defin işleriyle ilgilendiğinden dolayı müdahale edemediğini ancak daha sonra, kısa süreli de olsa itiraz ettiğini naklederler. Onlara göre, Ehl-i Beyt'in halifelik işine daha yakın olduğu düşünülmüştür.¹²⁷ Ancak Hz. Ali'nin sonuçta ilk üç halifeye biat etmesi, İslâm dünyasında Şia diye bir hareketin veya bir grubun çıkma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Bu tür kaynaklar, Hz. Ali'nin hilafet isteğini ileri sürerek bir siyasi hareket olarak Şia'yı başlatmışlardır.¹²⁸

Bazı araştırmacılara göre de Şia, siyasî bir hareket olarak Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. İlk dönem müelliflerinden bazılarına göre, Şiilik Hz. Ali'nin halifeliği ve özellikle Cemel-Sıffin olaylarından sonra çıkmıştır.¹²⁹

Şiî kaynaklarda, durum biraz daha gerilere götürülerek Şia'nın Hz. Muhammed hayatta iken başladığı iddia edilmektedir. Nevbahtî (v. h. 300/m. 912) şöyle

¹²⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 45.

¹²⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 46; on iki imam hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülbâki Gölpınar, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1979, s. 520.

¹²⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 46.

¹²⁷ E.R. Fığlalı, *Türkiyede Alevilik ve Bektaşilik*, İstanbul 1991, s. 19.

¹²⁸ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 191.

aktarmaktadır: “İlk Şia fırkası Hz. Ali ve Ebu Talib’in fırkasıdır ki bunlar Peygamber zamanında, ondan sonra da Şia-i Ali olarak isimlendirilmişlerdir. Onun tarafını tutmak ve onun imam olduğuna kail olmakla tanınırlar”¹³⁰. El-Amili de derki: “Ali’nin üstünlüğünü kabul etmek ve onun dostça taraftarı olmak (ki bu Şiîliğin esasıdır) da Resulullah’ın zamanında mevcuttu.”¹³¹ Ayrıca Kaşifu’l Ğıta, Şiîliğin İslâm’ın davetiyle başladığını iddia etmektedir.¹³²

Bunun yanında bazı oryantalistler de Şia’nın çıkışını Watt’an farklı şekilde düşünmüşlerdir. Örneğin Julius Welhausen: “Hz. Osman’ın öldürülmesiyle Müslümanlar Ali ve Muaviye grubu diye iki hizbe bölünmüşlerdir” derken Bernard Lewis “Şiîlik Hz. Muhammed vefat ettikten sonra halife olarak Hz. Ali’nin seçilmesini isteyen bir grupla sırf siyasi bir hareket olarak başlamıştır.” görüşünü ortaya atar. Dozy ise, Şiîliğin itikâdî ve siyasî yönünün ayrı olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyerek, itikâdî Şiîliği Kaşifu’l Ğıta gibi düşünmüştür. O, siyasî Şiîliği de Hz. Ali’nin öldürülmesiyle başlatır.¹³³

Watt’la benzer şekilde düşünen araştırmacılardan bazıları, Hz. Ali’nin hayatta iken taraftarlarının bir fırka olarak görülmesinin hata olduğunu söylemişlerdir. Fakat o zaman bir tabir olarak bulunmamasına rağmen, Hz. Ali Ehl-i Beyt’in temsilcisi konumundadır.¹³⁴ Ayrıca Ehl-i Beyt’in liderlik özelliklerini taşıdığına inanılması tipik bir Arap anlayışıdır.¹³⁵

Watt, daha sonra yaşanan bazı olaylar nedeniyle bir İran hareketi gibi gösterilmeye çalışılan Şiîliğin aslında bir Arap hareketi olduğunu iddia eder. Emevi döneminde Hâricîler dışındaki isyancıların “Ehli Beytin intikamı” sloganını kullanmaları ve Ehl-i Beyt’in özel vasıflar taşıdığına inanılması tipik bir Arap

¹²⁹ Fıĝlalı, *İtikâdî Mezhepler*, s. 134; Cemal-Sıffın olayları hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbnü’l Esir, *el-Kâmil fi’l-Tarih*, trc. Ahmet Ağır Akça, İstanbul 1986, c. III, s. 205, 208.

¹³⁰ Ebû Muhammed el-Hasen b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku’s Şia*, nşr. Helmut Ritter, İstanbul 1931, s. 115.

¹³¹ El-Amilî, *A’yânü’s-Şia*, Beyrut 1960, c. I, s.13.

¹³² İrfan, *Akâid Esasları*, s. 17.

¹³³ İrfan, *Akâid Esasları*, s. 18.

¹³⁴ Fıĝlalı, *İtikâdî Mezhepler*, s. 135.

¹³⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 40.

anlayışıdır. Bu durum onurluluk, şereflik gibi kabile soyuyla geldiğine inanılan Arap düşüncesini yansıtmaktadır.¹³⁶

Dozy Auguste, Von Kıramer, Daemeteter gibi birçok oryantalist ise Şiîliği Farisi bir temele dayandırmışlardır.

Dozy Şia'nın Farisî bir fırka olduğunu iddia ederek şöyle demektedir: “Şia aslında Farisî bir fırkadır. Hürriyeti seven Arap ırkı ile köle gibi boyun eğmeye alıştırılmış olan Fars ırkı arasındaki bariz fark en açık bir şekilde bu mezhepte görülür. Peygamberin halife olacak kişinin seçimindeki prensibi onlar için alışılmadık anlaşılmaz bir şey olmuştur. Çünkü: onlar hükümdarlık konusunda verasetten başka bir yöntem bilmiyorlardı. Bu sebeple onlar inanıyorlardı ki Hz. Muhammed kendisine varis olabilecek erkek bir çocuk bırakmamıştır. O halde Hz. Ali ona halife olması gereken bir kişidir ve halifelik Hz. Ali'nin soyundan devam emelidir...İmam onlar için her şeydir. Sanki Allah beşer olmuştu.”¹³⁷

Wellhausen Şia'yı Yahudi asıllı bir hareket olarak görür. Bu kişiler Taberi'de bulunan bir rivayeti kendileri için delil olarak görürler. Özellikle Şi'bi'den gelen şu rivayet: “Sapık mezheplerden seni uyarıyorum, bunların en kötüsü Râfizîlerdir. Onlar bu ümmetin Yahudileridir... Ne kendi arzularıyla ne de Allah'tan korktukları için islama girmiş değillerdir...Râfizîleri sevmek demek Yahudileri sevmek demektir...”¹³⁸ Friedlaendere göre Şia düşmanları, onları küçük düşürmek amacıyla Şia itikâdı ile Yahudi itikadı arasında bir ilişki kurmuşlardır.¹³⁹

Ayrıca birçok kaynakta, Şiîliği ilk defa ortaya atan kişi olarak gösterilen Abdullah b. Sebe Yahudi asıllıydı. Bunun yanında İslâmiyeti kabul etmesine rağmen, bu dini içten çökertmek amacıyla küfrünü gizlediğini ve Hz. Osman'ın ölümüyle sonuçlanan fitneye sebep olan kişi olarak gösterilir. Bunlara göre, İbn. Sebe Hz. Ali taraftarlığı yaparak fitnesine devam etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 47; İrfan Abdülhamit, *Akâid Esasları*, 36.

¹³⁷ İrfan, *Akâid Esasları*, s. 34; Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, İstanbul 1981, s. 98; Hasan Onat, *Emevilerde Şiîlik Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1983, s. 21; Emrullah Yüksel, *İmâmiyye Şia'sının İnanç Esasları*, İstanbul 1993, s. 31.

¹³⁸ İrfan, *Akâid Esasları*, s.31.

¹³⁹ İrfan, *Akâid Esasları*, s.34.

¹⁴⁰ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 198.

“Karizmatik lider” ya da “İmam” anlayışının Şiîliğin en belirgin vasıflardan biri olduğuna inanan Watt, bunun ilk versiyonunun Hz. Ali’de yaşatılmaya çalışıldığını söylemektedir. H. 38/m. 658 yıllarında Hz. Ali’ye uyan bazı kişiler ona gelerek: “Onun dost olduğu kimselerin dostu ve düşmanı olduğu kişilerin de düşmanı olacaklarına” dair söz vermişlerdir. Ayrıca onun vereceği her türlü karara uyulacağını, belirgin bir şekilde olmasa da, onu karizmatik bir lider olarak düşündükleri anlaşılmaktadır.¹⁴¹

Bir Hâricî tarafından h. 40/m. 661 yılında öldürülen Hz. Ali’nin intikamını almak için Hz. Hasan, Haşimîlerin yardımıyla halifelik isteğinde bulundu. Fakat Muaviye tarafından bu engellenerek onun Medine’de yaşamasına müsaade edildi. Watt, Yezid’in tahta geçişinden sonra yüz kadar kişinin desteğiyle, Bağdat ve Kufe arasında bulunan, Kerbela’da Yezid’in ordusuyla savaşan ve burada şehit edilen Hz. Hüseyin’in şehit edilmesiyle Şiîliğin belirgin bir şekilde ortaya çıktığını belirtmektedir. Yezid’in ölümünden sonra tahta geçen, II. Muaviye silik bir kişi olarak görüldü ve İslâm öncesi Araplarda önemsiz şahsiyetler hiç bir zaman lider olmamıştı. Bu sebeple Kufe’deki bazı yaşlı Haşimîleri, Süleyman b. Surâd el-Huzâî komutanlığında askeri bir harekâta hazırlandılar. Bu harekâtın iki sebebi vardır: bunlardan biri. Hz Hüseyin’e ihanet ettiklerini düşünmeleri, diğeri de Kerbela’daki katliamdan kendilerini sorumlu tutmalarıdır. Böylece onlar “Tevvâbun” yani tövbe edenler olarak tanındılar.¹⁴²

Bu tür ayaklanmalar daha sonra da yaşanmıştır. Watt’a göre bu ayaklanmaları ilk defa gerçekleştiren isimlerin çoğu bedevi kabilelerine mensup idi. Şîî hareketinin de şehir hayatına vermiş oldukları bir tepki olduğunu söyleyen Watt, Hz. Ali’nin halifeliğini desteklemelerine rağmen, daha önce de belirtildiği gibi, Şîî hareketinin de Hâricîlerde olduğu gibi bedevilikten gelmiş insanların şehir hayatına vermiş oldukları bir tepki olduğunu belirtir. Hz. Ali’nin halifeliğini desteklemelerine rağmen ilk Şîî isyanlarında Mekke ve Medine’de yaşayanların bulunmadığını belirterek şehirde yaşamaya alışkın olan kişilerin bedeviler gibi değişikliklere tepki vermemelerine dikkat çekmektedir. Daha sonra Şîî olarak toplanan kişiler

¹⁴¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 48.

¹⁴² Watt, *Teşekkül Devri*, 48; Hz. Hüseyin’in şehit edilmesiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbnü’l Esir, *el-Kâmil, fi’t-Tarih*, trc. Beşir Ersoy, İstanbul 1986, c. IV, s. 22,94.

yaşadıkları zor durumdan kurtulmak için bir kurtarıcı arayarak Hz. Ali’yi karizmatik bir lider olarak görmüşlerdir. Bir lidere güvenenler, topluluğun paylaştığı karizmayı kabul etmediler ve bu kişilerin yanlış kararlar vereceğine inandılar. Asıl kurtuluşun karizmatik bir toplulukla gerçekleşeceğine inanan Hâricîlerle bir birine zıt olmalarına rağmen aynı sorunlara tepki göstermeleri açısından yakınlıklarını söylemek mümkündür.¹⁴³

Watt, ilk Şia hareketinin “Yemenliler” Hâricî hareketinin ise “Kuzeyliler” arasında yaygınlaşması sebebini şu şekilde açıklamaktadır: Yemenliler Güney Arabistan’da yaşayanlardır. Güney Arabistan krallıkla, belli bir ailenin soyundan gelen, karizmatik bir önder olarak kabul edilen kişiler tarafından yönetilirdi. İslâm dinini seçmelerine rağmen Yemenliler bu geleneği tamamen unutmamışlardır. Kuzeyliler ise kabile üyelerinin eşitliğini savunuyorlardı. Bütün kabile üyeleri işleri eşit paylaşırlardı. Watt’ göre, bu durumda şunu söylemek mümkündür: “Bir hareket şuurlu bir davranıştan ziyade sıkıntılı zamanlarda insanların mevcut düzene bir isyanı olarak başlar. Bu durumda bazıları kurtuluşu insanüstü güçlere sahip bir önderde ararken bazıları da cemaat birliğinde aramaktadır. Bu ayrılıklar kültürlerin farklılığından kaynaklanmaktadır.”¹⁴⁴

Şia’da imamet anlayışına bakıldığında, imamların nasla tayin edilmesi gerektiğine inanıldığı görülür. Böyle önemli bir karar halkın tercihine bırakılmazdı ve bu dinin bir rüknüydü. Onlara göre Peygamber, hayatta iken kendisinden sonra imam olacak kişiyi mutlaka belirlemiştir.¹⁴⁵

Watt, ayrıca Hâricîler ve Şia ile ilgili olarak da açık bir benzerlik olmamasına rağmen Yahudiler ile Hıristiyanlar ya da Nasturiler ile Monafizistler arasındaki zıtlıkla bir ilişki görerek Hâricîler ile Monafizistler ve Şiîlerle Nasturîler arasında fikrî benzerlikler görmektedir¹⁴⁶.

¹⁴³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 49.

¹⁴⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 52.

¹⁴⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 197, 199; Taha Akyol, *Hâricîler ve Şia*, s. 193; Fıçlalı, *İmamiyye*, s. 209; Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 192; E.R. Fıçlalı, *İtakâdi Mezhepler*, s. 158; R. Strothman, “Şia”, *İA*, c. 11, s. 502; Onat, *Emevilerde Şiîlik Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s.21.

¹⁴⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 51.

İlk Şîî inançta ön plana çıkanın Hz. Ali'nin şahsına olan inanç olduğunu söyleyen Watt, bu durumda daha sonra belirleyici bir unsur olarak görülecek olan karizma teorisinin olmadığını ve Hz. Ali hayatta iken taraflarının onun kişiliğine değer verdiğini belirtmektedir. Böyle bir inanç İbrahim en-Nehai'ye dayandırılır. Hz. Ali hayatta iken bu inancın savunulduğunu söylemek mümkündür. Ancak böyle bir anlayışta özel karizma anlayışı Watt'a göre büyük bir ihtimalle yoktu. Daha sonra Şîî itikâdında önemli bir yer tutacak olan Haşimi soyunun veya bu kabileye mensup olan kişilerde olduğuna inanılan özel şartların bu inançtan ayrılması gerekir. Bu özel vasıflar bir kişiye liderlik konumu kazandırmakla tabiatüstü bir dereceye ve ilahi desteğe kavuşturma anlayışı İran ve Acemî unsurlardan alınmış olabilir. Ayrıca Watt, karizmatik lider anlayışın ve kabile üstünlüğü duygusunun Arap geleneğiyle de benzerlik taşıdığını söylemektedir.¹⁴⁷

İlk Şîî hareketlere bakıldığında Muhammed b. Hanefiyye ve oğlu Ebu Haşim'in daha çok ilgi çektiği görülür. Şair Kuzeyyir, Hz. Ali ve üç oğlundan bahseder. Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed İbnu'-Hanefiyye ve her üçünün de aşağı yukarı aynı konumda oldukları anlaşılır. Hatta ölmediği fakat gaib olanın üçüncüsü olduğuna inanılarak Hz. Hüseyin'in soyuyla pek ilgilenilmemiştir. Hz. Hüseyin'in soyuna dayandırılan karizma özelliği daha sonra ortaya çıkmıştır. Ayrıca Hz. Ali'nin kardeşi Cafer ve Hz. Muhammed'in amcası el-Abbas'ta da bir karizma olduğunu söyleyen Watt, ilk Şîîlerin karizma anlayışını geniş bir şekilde ele aldıklarını belirtir.¹⁴⁸

Watt'a göre, yukarıdaki algılayış Emevi halifelerini eleştirme kapısını pek açık bırakmamıştır. Hz. Hüseyin'in soyundan biri Kerbela olayından sonra "İmam" olarak tanınmaya başlandı ve bu imam tabiriyle Ehl-i Beyt'tin lideri kastedilmiştir. Bununla beraber Emevi devrinin sonuna kadar siyasi olaylarda etkili bir Şia'dan açık bir şekilde söz etmek mümkün değildir¹⁴⁹. Emevi devrinin sonuna kadar herhangi bir kişi imam olarak gösterilmemekle beraber, iktidara sahip olmak isteyenler *Haşimi sempatanlarını* kendi amaçları için kullanmaya başlamışlardır. Haşimi oğulları tarafından gerçekleştirilen isyanları birleştirmek için imamlığın ancak bir kişinin

¹⁴⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 65.

¹⁴⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 65.

¹⁴⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 65.

hakkı olduğuna ve nassa dayanması gerektiğine inanılmış. Böylece kalıcı olmak hedeflenmiştir.¹⁵⁰

Araştırmamızın bu kısmında, Şia hakkında verilen bu bilgiler doğrultusunda şunları söylemek mümkündür: Watt, söylenildiği gibi Şia'nın bir Fars hareketi değil, özellikle imama verilen ilahî güç gibi bazı özelliklere bakıldığında tipik bir Arap hareketi olduğunu görür ve Şîî isyanlarında Haşimi soyunun kullanılmasında siyasi emellerin büyük rol oynadığına inanmaktadır. Ayrıca bu konuda dinî kaynakların pek etkili olduğuna inanmamaktadır. Watt'ın da belirttiği gibi Şia mezhebinde görüldüğü gibi siyasî istekler bazı itikâdî konuların oluşmasında belirleyici rol oynamışlardır.

3.2.5. İman-Küfür

Watt'ın mezheplerin ortaya çıkış ve gelişim seyri konusundaki teorisini irdeleyeceğimiz dördüncü örnek konumuz iman-küfür meselesidir.

İman, güven içinde bulunmak, “mutlak tasdik” anlamındadır. Herhangi bir şeye en ufak bir şüpheye dahi yer vermeyecek şekilde inanmaktır. Dini literatürde ise Ehl-i Sünnet'in görüşünün geçerli olduğu şu tanım kabul edilmiştir: Allah'a ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve resûlü olduğuna kalp ile inanmak ve bunu dil ile söylemektir.¹⁵¹ Ancak imanın bu tanımına katılmayan mezhepler de vardır. Mezhepler bu konuyu Kur'an'dan da deliller getirerek farklı şekillerde izah etmeye çalışmışlardır. İman tanımını asıl önemli kılan unsur bu tanımlarla belirlenen sınırın dışında olan kişilerin rahatlıkla küfürle itham edilmeleridir ki bu durum beraberinde toplumdaki bölünmeleri ve gruplaşmaları çok rahat bir şekilde hızlandırabilirdi.

Sözlükte örtmek gizlemek anlamında kullanılan küfür kelimesi ise dini terim olarak: Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek ve O'na inanmamaktır. Ehl-i Sünnet'e göre küfür, dinin aslından olduğu bilinen kesin hususların tamamını ya da bir kısmını reddetmektir.¹⁵²

¹⁵⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 67.

¹⁵¹ Ömer Nesefî, *İslâm İnançının Temelleri Akaid*, trc. M. Sait Ahsen, İstanbul 1995, s. 61; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *DİA*, c. 22, s. 213; Fırlıklı, *İtikâdî Mezhepler*, 67; Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1982, s. 37.

¹⁵² Hanifi Özcan, “İman”, *DİA*, c. 22, s.213; Saim Kılavuz, *İman*, s. 41.

Watt'a göre, iman konusunu asıl önemli kılan unsur hangi davranışlarla imana gireleceğinden çok hangi durumlarda tekfir edileceği noktasıdır. Tekfir etmek beraberinde toplumdaki dışlanmayı gerektirdiğinden hassas bir konu olarak görülmüştür. Müslüman âlimlerin iman ve küfrün sınırını ayet ve hadisler ışığında çizdiklerini iddia etmelerine rağmen Watt, bu durumun da daha önce de belirtildiği gibi siyasi kaygılar ve İslâm öncesi yaşamın etkileriyle şekillendiğini iddia etmektedir. İleriki kısımlarda Watt'ın, teorisinde iman-küfür tartışmasına nasıl yaklaştığı ele alınmaya çalışılacaktır.¹⁵³

Watt, iman konusunu ilk önce ümmete mensubiyet açısından önem taşıdığını düşünmektedir. Hz. Muhammed hayatta iken, İslâm toplumuna mensup olmak için iki şart gerekliydi. Bunlardan birincisi toplumu diğeri de fertleri ilgilendiriyordu. Toplumu ilgilendiren şart Kur'an da sık sık birlikte sunulan namaz ve zekâttır (Bakara, 2/277, Maide, 4/162). Peygamberin cemaatine katılmak isteyenlerden namaz ve zekât ibadetleri kesin bir şekilde istenmiştir. Bir ferdin topluma katılarak cemaatle namaz kılması onun iman dairesi içinde olduğunu göstermektedir.¹⁵⁴ Nitekim Hz. Ebubekir'in hilafeti sırasında zekât vermeyenlere karşı askeri müdahalede bulunması da bu konunun ehemmiyetini göstermektedir.¹⁵⁵

İslâm ümmetine mensubiyetin ferdi yönünü ise Kelime-i Şahadet temsil ediyordu: "Allah'tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed, O'nun elçisidir." Bu ifade Mekke'nin fethi sırasında müşrik olan bir kişinin şahadet getirmek suretiyle ölümden kurtulması şeklinde hadislerde geçmektedir.¹⁵⁶

Watt'a göre, şahadet kelimesinin tamamı Kur'an'da geçmemekte olup sadece ilk bölüm sık sık tekrar edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, Allah'ın varlığına inanan ancak onun peygamberliğini kabul etmeyen zimmîlerin Müslüman olmak istedikleri görülünce, şahadettin ikinci kısmının h. 81/m. 700 yılına doğru eklenmiş olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁷ Peygamberin vefatından sonra Müslümanların büyük bir kısmı doğuştan İslâm dininin mensubu olduğundan bir

¹⁵³ Watt, İman konusunda daha fazla bilgi için bkz. A. Nedim el-Cisr, *İlim Felsefe ve Kur'an Işığında İman*, trc. Remzi Barışık, İstanbul 1974.

¹⁵⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 158.

¹⁵⁵ Fırlalı, *İtikâdi Mezhepler*, s. 29.

¹⁵⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 158.

kişinin hangi durumlarda imana girileceğinden ziyade iman dairesinden çıkıp küfre girmenin ne şekilde olabileceği âlimler tarafından tartışılmağa başlanmıştır. Hatta İmam-ı Gazali, bu konuda kitap yazma gereği hissetmiştir.¹⁵⁸

İslâm tarihinde küfür ve iman tartışmalarının ne zaman başladığını göstermeden önce iman ve İslâm arasındaki ilişkinin belirtilmesinin konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Çünkü, imana verilen tanım bu ayrımı etkilemiştir. İslâm âlimleri iman ve İslâm'ın bir olup olmadığı hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Cibril hadisinde geçen ifadelerde iman; Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, tekrar dirilmeye, Ahiret gününe inanmak şeklinde tarif edilirken İslâm; Allah'ı hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kabul etme, emredilen namazı kılma, mecburi zekâtı ödeme, ramazan ayında oruç tutma ve hacca gitme olarak belirtilmiştir. Bu hadiste İslâm “ibadet ve amel” dizisi, iman kalben inanmak olarak gösterilmiştir. Watt'a göre, bu hadiste İslâm ve iman arasında bir fark varmış gibi görünmesine rağmen bunun belirgin derecede olmadığı görülecektir.¹⁵⁹

İman ve İslâm'ın aynı olduğunu savunan âlimler şu ayeti delil olarak kabul etmişlerdir.

“ *Bir kimse İslâm'dan başka bir dine yönelirse, onunki asla kabul edilmeyecektir.*”(Âl-i İmrân, 3/85)

Bu ayete göre iman ibadetleri de kapsamaktadır. İman ve İslâm'ın farklı olduğunu ileri sürenlerin delili ise şu ayettir.

“ *Bedeviler inandık dediler: Deki inanmadınız, iman henüz kalplerinize girmedi. Eğer Allah ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, esirgeyendir. Müminler ancak Allah'a ve peygamberine inanmış sonra şüpheye düşmemiş, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat etmiş olanlardır.*”(Hucurât, 49/ 14–15)

İman ve İslâm arasındaki ilişkiye değindikten sonra aşağıda siyasi olayların ya da kişisel isteklerin iman tanımı üzerindeki etkisini daha iyi gösterebilmek amacıyla

¹⁵⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 159.

¹⁵⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 161; Kemal Işık, *Maturîdî*, s. 39.

¹⁵⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s.160.

ilk iman ve küfür tartışmalarının hangi olaylar sonucunda gerçekleşmiş olabileceği üzerinde durulacaktır.

Hız. Muhammed'in, Medine'deki döneminde münafık olan kişileri bilmesine rağmen Müslüman olduğunu söyleyen kişileri küfürle itham ettiğine pek rastlanmamaktadır. Bir kişinin imanî durumunun, özellikle Hız. Osman'ın hilafetinin son bulmasıyla yaşanan siyasî kargaşalar neticesinde itikâdî görüşlerin zaman içinde belirlenmesine neden olan, Müslümanlar arasındaki gruplaşmaların şekillenmesiyle başladığını söylemek mümkündür. Bu ilişkiyi göstermek amacıyla iman tanımıyla farklı bir konumda görülen Hâricîler, ele alacağımız fırka olacaktır.

Hız Osman'ın şehit edilmesiyle Hız. Ali halife seçilmişti. Ancak Muaviye bunu kabul etmedi ve bu durum Müslümanlar arasındaki ilk büyük bölünmelerden biri olan, Siffin savaşına (h. 36/m. 657) neden olmuştur. Siffin savaşı sonucunda hilafet konusunda hakemlerin vereceği karara uyulacağı kabul edildi. Hız. Ali taraftarlarından bazıları hakem olayını reddederek "Hüküm sadece Allah'ındır" sloganıyla Hız. Ali tarafından ayrılmışlardır. Bu gruba mensup olanlar Hız. Ali'nin tahkimi kabul ettiğinde dolayı küfre girdiğini iddia ettiler. İşte bu grup daha sonra Hâricîler olarak isimlendirilmişlerdir.¹⁶⁰

Hâricîler hakkında kısa bir bilgi sunduktan sonra asıl üzerinde durulacak olan Hâricîlerin kelâmî fikirlerinin oluşmasında Watt'a göre, belirleyici unsur olan İslâm öncesi yaşam şekli ve sosyal-siyasal olaylar çerçevesinde bu kelâmî görüşlerden iman-küfür ele alınmaya çalışılacaktır.

Hâricîlerin itikâdî görüşlerine bakıldığında hilafet ve iman konularının mezhebin görüşlerinde belirleyici olduğu görülecektir. Bu yüzden hilafet hakkında yapılan yorumlara bakmak gerekmektedir. Nitekim Hâricîlerin siyasi bir mezhep olarak görülmesinin sebebi bu konudaki tavırlarından kaynaklanmaktadır ve onlara göre hilafetin ana temasını da iman tanımı belirlemektedir. Bu sebeple Hâricîlere göre, halife olacak kişinin ilk önce mümin olup olmadığına bakılmalıdır. Bunun yanında halife Kureyş kabilesinden olmak zorunda değil, Habeşli bir köle de olabilir ayrıca halife Müslümanların hür iradesini kullandıkları bir seçimle belirlenmelidir.

Bu kişi halife olduktan sonra da Allah'ın emrine itaat etmeli günden kaçınmalıdır.¹⁶¹

Hâricîler, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetinin ilk 6 yılını kabul ederken diğer 6 yılı ve Siffin savaşının ardından Hz. Ali ve Hz. Muaviye'nin halifeliğini, günah işlediklerine inandıklarından dolayı tanımadılar. Onlara göre halife hakemlerin vereceği kararlar değil de halkın hür iradesiyle seçilmeliydi. Bu nedenle Hz. Ali ve Muaviye'nin hilafetini, bunların tahkim kararını vermelerinden dolayı günaha girdikleri gerekçesiyle kabul etmemişlerdir. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci dönemine de adaleti davranmadığından dolayı kabul etmezler. Hâricîler, günah işleyen zalim imama karşı çıkmayı vacip kabul ederler. Onlara göre, iman ve İslâm birdir, iman sadece kalp ile tasdikten ibaret olmayıp uzuvlarla amel etmeyi de içerir. İbadet ve diğer amelleri imandan bir parça olarak kabul ettiklerinden Kur'an'ın emirlerine muhalefet eden kişinin iman dairesinden çıkıp küfre girmiş olduğuna inanırlar. İman terimine verdikleri bu anlamdan dolayı kendilerinin belirlediği şartlara uymayan halifelere isyan kapısını meşrulaştırmışlardır.

Hâricîlerin hilafet hakkındaki görüşlerinin en belirgin ifadesini Hz. Ali tespit ederek şöyle demiştir: Aslında onlar bir emirliği (hakimiyeti) kabul etmek istemiyorlar. Aslında bu durumun arka planında peygamberin vefatından itibaren yaşanan bazı olaylar vardır.¹⁶²

Hâricîlerin hilafet konusundaki görüşlerine kısaca değindikten sonra ilk Hâricîlerin o dönemin hangi kesimlerinden oluştuğu gösterilecektir ki Watt'ın göstermeye çalıştığımız teorisi bu noktada daha net görülebilir. Ancak bu konuya daha önce de değinildiği için burada kısaca bahsedilecektir. Bu kişilere bakıldığında bunların "Kurra" diye bilinen çok Kur'an okuyan ve ibadet yapmakla tanınan kişiler oldukları görülür. Özellikle Kur'an hükümlerine çok bağlı olduklarından dolayı Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminde yaşanan istikrarsızlığa ve yeni fethedilen bölgelerdeki karışıklığa bir tavır almalarını imanlarının bir gereği görmüşlerdir.

¹⁶⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 14, 15, 24; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 22; Saim Kılavuz, *İman*, s. 167.

¹⁶¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 44; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 23.

¹⁶² İrfan, *Akâid Esasları*, s. 76.

Adaletin hüküm süreceği, insanların siyasi kargaşadan uzaklaşıp peygamber dönemindeki gibi bir kardeşliği oluşturmayı, mükemmel bir cemiyet kurmayı kendilerine ödev olarak görmüşlerdir. Bu yüzden hilafet konusuna önem vererek halifenin kişiliği üzerinde önemle durmuşlardır ve bütün esaslarda Kur'an hükümlerine göre davranmaya çalıştıklarını iddia etmişlerdir.¹⁶³ Bu nedenle halifenin din noktasında en ufak yanlış bir davranışına dahi tepki gösterme hakkını kendilerinde görmüşlerdir. Özellikle de Hâricîlerin en katı gruplarından olan Ezrakîlerde bu durum daha belirgindir. Watt'a göre, onlar, Hz. Muhammed'in hicret olayı ile gerçekleştirdiği "İnananlar" topluluğu gibi bir cemiyet kurmayı hedeflemiş olabilirler. Ancak o dönemde yeni şartlara göre gelen vahiy gibi bir imkân daha esnek olunmasını sağlarken, Hâricîler cephesinde böyle bir kolaylığın bulunmaması onları daha sert bir zeminde olayları algılamalarına ve bunun doğrultusunda davranmaya itmiştir.¹⁶⁴ Hâricîlerde cemaat anlayışının ön plana çıkması bu kişilerin çoğunluğunun bedevi kişilerden oluşmasına dayandığı söylenmişti. Hâricîlerin, isyan hareketlerinde çölde alışık oldukları küçük topluluklardaki hayatları düzelttiklerini söylemeleri bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca kendi topluluklarından çıkanları düşman olarak görmeleri Araplarda bulunan İslâmiyet öncesi kabile anlayışının bir devamı niteliğindedir. Onlara göre, arada bir anlaşma yoksa öteki kabileler düşman olarak görülebilir ve yağma edilebilirdi. Kabile asabiyetine bağlı bu kişiler Kur'an'ın inceliklerini anlayabilecek bilgiye sahip değillerdi. Bu durum onları herhangi bir tartışmayı anlayamayacak dar görüşlülüğe ve şiddete yöneltmiştir. Kendi düşünce ve sistemlerine uymayan herkes küfre girmiş olarak kabul ediliyordu. Bu taassup o kadar artmıştı ki kendi aralarında karşılaşılan olaylara karşı uyum sağlamayı güçleştirmiş ve kısa sürede birçok kollara ayrılmışlardır.¹⁶⁵ Hâricîler, bedevilik geçmişinin etkisiyle, Kur'an'ın emirlerine sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber bir şehir adamı gibi olayları ele alamamışlardır. Bedevi hayatı, çöl, güneş ve çadır gibi basit bir şekilde gördüğünden ve yeterli bilgi ve

¹⁶³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 24; Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, s. 49; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İA*, c. 5, s.232.

¹⁶⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 2

¹⁶⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s.25,40; *İslâm Kelâmı ve Felsefesi*, trc. Süleyman Ateş, Ankara 1968 s. 19, 20, 24, 88; Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul 2000, s. 15,16, 20; Taha, *Hâricîlik ve Şîa*, İstanbul 1988, s. 25, 26, 63; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, trc. E. R. Fığlalı-O. Eskicioğlu, İstanbul 1970, s. 140.

irfana da sahip olmadıklarından en ufak bir farklılığa karşı reaksiyoner bir şekilde tepki vermişlerdir.¹⁶⁶

Bütün bu söylenenlere rağmen hiçbir lider de eski yaşamın bir özlemi olsa da çöle dönmek gerektiğini söyleyememiştir. Eski hürriyete kavuşmanın mümkün olmadığını gören birçok kişi hayal kırıklığı yaşamış olabilir. Watt'a göre, asıl zorluk teşkilatlı bir devlette yaşama fevkalade arzulanmakla beraber bu yeni hayatın getirdiği bazı şeylere uyumun tam olarak sağlanamamasıdır.¹⁶⁷ Bu yüzden idari yapıyı "Protesto" hareketinin öncüleri olmuşlardır.¹⁶⁸ Bu gruptakilerin az bir kısmı göçebe hayata dönüş özlemi çekmişlerdir. Muaviye'nin karısı Meysûn'a dayandırılan şu mısralar o dönemdeki psikolojiyi yansıtmaktadır.

*"İçinde rüzgârların kanat çırpıtığı bir çadır bana muazzam saraylardan daha değerlidir."*¹⁶⁹

Kısa sürede kollara ayrılan Hâricîlerin en çok bilenen grupları Ezrakîler ve Necdîlerdir. İbnu'l-Ezrak'a uyanlar ve ilk Hâricî itikâdını ortaya çıkaranlar Ezrakîler olarak kabul edilir. Ezrakîlerin tavrı "Zümre dayanışması" anlayışına dayanmaktadır. Kâfirlere karşı mücadele etmeyen kişiler kâfir olarak görülmüş hatta bu gruba göre, onların aileleri de kâfir olarak görüldüğünden öldürülmeyi hak etmiş kişilerdir. Ezrakîler kendi kurmaya çalıştıkları küçük bir topluluk dışındakileri kâfir olarak görerek Müslümanlardan ayrılmışlardır.¹⁷⁰ Necde b. Âmir el-Hanefî'nin liderliği altında gelişen Necdîlerin görüşlerinin Ezrakîlere oranla, yaşadıkları bölgeden kaynaklanan sebeplerden dolayı daha esnek olduğunu söylemek mümkündür. Watt, bu durumun sebebini geniş bir alanda yaşamının bir gereği olarak görmektedir ki bu durumda da dini verileri etkisiz görmektedir. Bunlar Ezrakîler gibi ordugâhta bulunan küçük bir grupla ilgilenmedikleri için bu grup için günah işleyen bir kişiyi toplumdan atma gibi bir durumu uygulamamışlardır. Bu sebeple dinde temel esaslar ve fiili esaslar şeklinde bir ayırım yapmak zorunda

¹⁶⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 13, 24; Taha, *Hâricîlik ve Şia*, s. 54, 119; Fığlalı, *İtikâdî Mezhepler*, s. 96.

¹⁶⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 149.

¹⁶⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 24;

¹⁶⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 14.

kaldılar. Bütün bunlarda iman tanımının sınırlarının nasıl olacağı önemli bir konuydu. Onlara göre, iyi amellerde bulunmayan kişi nimet küfrüne girmiştir ki bu da kişiyi toplumdan ihraç etmeyi gerekli kılmamıştır. Diğer önemli bir konu, hırsızlık ve zina gibi umumi suçlarda yaşandı. Onlara göre, bunları yapan kişilerin toplumda ihraç edilmelerine gerek yoktur. Bu günahlarda ısrar ancak kişiyi müşrik kılar. ¹⁷¹ Cezalandırma cehennemde olur ama bu da ebedî değildir. Ayrıca Necdîlerde ön plana çıkan bir diğer özellik de bir imamın bulunmasının gerekli bir ihtiyaç olmadığıdır ki bu durum bütün Hâricîler için de geçerlidir. Watt, bunun bedevilerdeki “müsavatçılığın” yani herkesin aile meclisine görüşünü ortaya koyma hakkının bulunduğu ortamla benzeştiği söylemektedir¹⁷².

Bu başlık altında, Hâricîlerde İman-küfür konusu ve onun bir devamı olan hilafet konusuna değinildi. Hâricîlerin tarihte bir devlet dışında başka bir dönemde siyasi açıdan güçlenmemelerinin ve bir siyasi güç tarafından desteklenmemelerinin ana sebebinin taassup anlayışından kaynaklandığı görülür ki bunun altında da kabile asabiyetinin bulunduğu söylenebilir. Ayrıca bunun yanında kabile rekabetinin devam ettiğini gösteren birçok işaret de mevcuttur. Watt, Hâricîlerin ortaya çıkışında kabile asabiyetinin çok etkili olduğunu söyleyerek bu konuyu da İslâm öncesi hayatla irtibatlandırmaktadır.

¹⁷⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 26; *İslâm Kelâmı ve Felsefesi*, 104; Taha, *Hâricîlik ve Şia*, s. 16, 65, 101; Henry Laoust, *İslâmda Ayrılıkçı Görüşler*, trc. E. R Fığlalı-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, s. 60.

¹⁷¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 27; Adnan Demircan, *Din Siyaseti*, s. 116, 128.

¹⁷² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 29.

SONUÇ

Çalışmamızda W. M. Watt'ın Mezhepler Tarihi metodolojisine katkısını incelemeye çalıştık. Tezimizin birinci bölümünde Watt'ın İslâm'da heresi ve ortodoksi konularındaki görüşleri, 72 fırka hadisinin mezheplerin tasnifinde oynadığı rol, Mezhepler Tarihi literatürünün yapısal özellikleri konusunda ortaya koyduğu fikirler incelenmiştir. Watt'ın bu konuda ortaya koyduğu görüşleri başta *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* olmak üzere eserlerinden ve Oryantalistler sempozyumunda sunduğu tebliğ ve değişik dergilerde yayınlanan makalelerinden hareketle incelenmeye çalışılmıştır. Mezhepler Tarihçiliği ile ilgili önemli makaleler kaleme alan Fransız oryantalist H. Laoust bir yana bırakılacak olursa, Watt'ın bu konuda müstakil çalışmalar ortaya koyan bir diğer oryantalist olduğu görülür. Watt'ın bu konularda ortaya koyduğu görüşleri onun değişik İslâm mezhepleriyle ilgili birikiminin yansımaları olan önemli tespitler olup gerek bu alanda araştırma yapan diğer oryantalistler gerekse Müslüman Mezhepler Tarihi araştırmacıları üzerinde etkili olmuştur. Onun İslâm Mezhepler Tarihçiliği konusunda ortaya koyduğu teorik yaklaşımlardan hareketle yapılacak yeni çalışmaların bu ilim dalına büyük katkıları olacağı şüphesizdir. Watt'ın bu konudaki görüşlerini bazen hemen hemen aynı ifadelerle değişik makale ve eserlerinde tekrar etmiş olduğu dikkat çekilmesi gereken bir başka husustur.

İkinci bölümde bir yandan Hâricilik, Şia ve Mürcie mezheplerinden hareketle onun mezheplerin ortaya çıkış ve gelişme süreçleriyle ilgili görüşlerini diğer taraftan ise kader, iman-küfür ve Allah'ın sıfatları gibi konulardan hareketle kelâmî kavramsallaştırmaların nasıl ortaya çıktığı şeklindeki fikirlerini incelemeye çalıştık. Watt'ın bu konudaki görüşleri temelde sosyo-kültürel çevrenin mezheplerin ortaya çıkış süreçlerini ve kelâmî kavramların kavramsallaşma süreçlerini etkilediği şeklinde özetlenebilir. Watt'a göre itikâdî fikirlerin ortaya çıkış sürecinde sosyo-kültürel olayların, İslâm'ın ilk döneminde meydana gelen siyasi olayların ve hatta coğrafi etkenlerin belirleyici bir rolü vardır. Fikirlerin ortaya çıkışında sosyo-kültürel ve diğer etkenlerin rol oynadığı konusu kabul edilebilir bir husustur. Watt'ın bu noktada belki de diğer oryantalistlerden daha fazla üzerinde durduğu bir konu sosyo-kültürel olaylar kadar Arap toplumunun İslâm öncesi örf adet ve

geleneklerinin, İslâm döneminde ve mezheplerin ortaya çıkış sürecinde doğrudan etkili olduğu konusundaki görüşleridir. Şia'da imamet anlayışını izah ederken, kabile şeyhiyle imamlar arasında ya da halife arasında bağlantı kurması, üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. Aynı şekilde kader konusunu izah ederken de *Dehr* kavramı ve İslâm öncesi Arapların bu konulardaki telakkileriyle irtibatlandırması da benzer bir düşüncenin ürünüdür. Bu konuda ortaya attığı ve daha sonra bu konuda yazan hem oryantalistleri hem de Müslüman yazarları etkilemiş olan önemli bir görüşü de Hâricîlerin ortaya çıkış sürecinde İslâm öncesi Araplarının çöldeki bedevi hayat tarzının etkili olduğu şeklindeki düşüncesidir. Hâricîlerin şehir hayatına uyum sağlayamadığını öne süren Watt onların isyanlarında bu ruh halinin etkili olduğunu vurgular. İman-tekfir vb. konulardaki katı Hâricî tutumun kökenlerinde, Watt'a göre bu psikoloji yatmaktadır. Kinane ve Mudar kabileleri arasındaki kan davasına sürekli vurgu yapan Watt'a göre, Benü Haşim ve Ümeyye oğulları arasındaki kavga da dâhil başka kabile kavgalarının da bu süreçte belirleyici bir rolü vardır.

Böyle bir bakış açısının mezheplerin oluşum sürecini ve ilk dönem İslâm toplumlarının ve mezhep hareketlerinin dinamik yapısını anlamada önemli katkılarının olduğu da kabul edilebilir bir durumdur. Fakat tartışılması gereken husus söz konusu etkenlerin itikâdî fikirlerin ve mezheplerin ortaya çıkış sürecinde ne dereceye kadar etkili olduğudur. Watt'a göre, kader, tekfir vb. konuların yanında tevhit konusunda dahi sosyo-politik olayların ve hatta coğrafyanın bile etkisi söz konusudur. Watt'ın bu konudaki temel görüşlerinin genel kabul görmüş olması söz konusu teorisinin daha detaylı tartışılması gereğini ortaya koymaktadır. Böyle bir anlayışın bir noktada kutsalın dışlanması gibi bir sonucu doğuracağı göz ardı edilmemelidir. Kaldı ki böyle bir bakış açısı günümüz Hıristiyan teolojisi alanında metodolojik çalışmalar yapan kimseler tarafından da öne sürülmektedir. Kader tartışması ve benzeri birkaç konuyu siyasî olaylarla irtibatlandırmak kolay gözükse de sanki diğer bütün itikâdî görüşlerin de böyle bir süreç sonucunda oluştuğu iddiası bizleri sosyal bilimlerde kaçınılması gereken bir sonuca yani genelleme yapmaya götürebilir.

Bununla birlikte Watt'ın Şia ile ilgili ve tek tek diğer mezheplerle ilgili olarak sosyoloji birikimini de kullanarak ortaya koyduğu görüşler dikkatle üzerinde durulması gereken görüşlerdir. Karizma teorisi, Ehl-i Sünnet'i izah ederken kullandığı toplumsal entegrasyon vb. kavramlar önemlidir. Kaldı ki Watt, Mezhepler Tarihi Biliminin Din sosyolojisiyle irtibatlandırılması gerektiği hususunu da ehemmiyetle vurgulamaktadır.

Watt'ın mezheplerin ortaya çıkış ve gelişme süreçleriyle ilgili görüşlerini yalnızca diskriptif bir yaklaşımla ele almaya ve sadece durum tespiti yapmaya çalıştık. Bunun bir yüksek tezi olan çalışmamızın sınırlarını aşacağı daha ziyade Din Sosyolojisi alanını ilgilendirdiği açıktır. Bu sahada daha sonra çalışma yapacak olanların konunun bu yönüne eğilmelerinin Mezhepler Tarihi metodolojisi açısından faydalı katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Kavas, “Geçmişten Günümüze Fransız Şarkiyatçılığı ve Kurumları”, *Diyanet*.
- Aktay Yasin, Abdullah Topçuoğlu, *Postmodernizm ve İslam Küreselleşme ve Oryantalizm*, İstanbul, 1996.
- Akyol, Taha, *Hâricilik ve Şia*, İstanbul 1988.
- Algar, Hamit-Enver, Abdumelik-A.L.Tibawi, *Krizdeki Oryantaliz Eleştirileri*, İstanbul 1998.
- Bilal Gökçir, “British Orientalists on the Origin of the Qur’an”, Manchester University, yayınlanmamış doktora tezi.
- Buhâri, *Sahîh-i Buhâri*, mütercim M. Sofuoğlu, İstanbul 1988.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul 2004.
- Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul 2002.
- Demircan, Adnan, *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul 2000.
- İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, trc. E. R. Fırlalı-O. Eskicioğlu, İstanbul 1970.
- El-Amilî, *A'yânü's-Şia*, c.I, Beyrut 1960,
- El-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. E. R. Fırlalı, Ankara 1991.
- El-Cisr, A. Nedim, *İlim Felsefe ve Kur'an Işığında İman*, trc. Remzi Barışık, İstanbul 1994.
- El-Mısırî, M. Abdülhadi, trc. Muhammed Emin Akın, *Ehl-i Sünnet Cemaatinin İtikâdî Özellikleri*, İstanbul 1994.
- En-Nevbahti, Ebî Muhammed el-Hasen b. Musa, *Fırak'uş-Şia*, nşr. Helmut Ritter, İstanbul 1931.
- et-Tirmizî, Ebû Abdillâh, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Kahire 1292.
- Fazlurrahman, *İslâm*, Ankara 1981.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1999.
- İmamiyye Şia'sı*, Ankara 1984.
- Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi*, Konya 1992.
- Işık, Kemal, *Maturîdî'ni Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamberelik Anlayışı*, Ankara 1980.
- İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, trc. Beşir Aksoy, İstanbul 1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh, *Sunenu İbn Mâce*. I-II, nşr. M. F. Abdalbâkî, Mısır 1372–3.

- İrfan, Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. M. Sâim Yeprem, İstanbul 1994.
- İA, İstanbul, 1979.
- Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993.
- Laous, Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc. E. R. Fığlalı-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999.
- Müslim, *Sahîh-i Buhâri*, mütercim M. Sofuoğlu, İstanbul 1988.
- Nadim, Macid, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum 1995.
- Hasan, Onat, *Emevilerde Şiilik Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1998.
- Ömer, Neseî, *İslâm İnancının Temelleri Akaid*, trc. M. Sait Ahsen, İstanbul 1995.
- Parlaşık, Ahmet, *Oryantlizmin Soruları*, İstanbul 1995.
- Sağlam, Vedat, *Batı'da İslâm İmaji*, İstanbul 1997.
- Said, Edward, *Şarkiyatçılık, Batının Şark Anlayışı*, trc. Berna Ürner, İstanbul 1999.
- Şimşek, M. Sait, *Kur'an'da İki Mesele*, Konya 1987.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 2000.
- Turner S. Bryan, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, trc. Ahmet Demirhan, İstanbul 1997.
- DİA, İstanbul 1989.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. E. R. Fığlalı, İstanbul 2001.
- İslâm Kelâmı ve Felsefesi*, trc. Süleyman Ateş, Ankara 1968.
- İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşum Süreci*, trc. Ulvi Murat Kılavuz, İstanbul 2001.
- Free Will and Predestination in Early Islam*, London.
- Modern Dünyada İslâm Vahyi, trc. M. Salih Aydın, Ankara 1982.
- “İslâm Kelâmında Mezheplerin önemi” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. İbrahim Hakkı İnal, s. III, 115–123, 3 (2002).
- “The Study Development of The Islamic Sects”, *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos*, 1968 Leiden 1971.
- “The Great Community and the Sects”, *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos*, 1968 Leiden 1971.

ÖZET

BİR MEZZHEPLER TARİHÇİSİ OLARAK W. MONTGOMERY WATT

W. M. Watt, yirminci yüzyılda yetişen en üretken oryantalistlerden biridir. Onun çalışmaları: Kur'an araştırmaları, İslâm araştırmaları, İslâm Tarihi ve Mezhepler Tarihi gibi değişik konuları kapsar. Bu tezde onun Mezhepler Tarihi metodolojisine katkısı ele alınmaktadır. İlk bölümde, onun İslâm'da sapıklık kavramı, Mezhepler Tarihi literatürünün yapısal analizi gibi konular hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

İkinci bölümde, onun Şia ve Hâricîlik gibi bazı mezhepleri ya da kelâmi konuları incelerken nasıl bir metot takip ettiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: W. M. Watt, ortadoksi, Mezhepler Tarihçiliği, İslâmî mezhepler, sapık mezhepler.

ABSTRACT
W. MONTGOMERY WATT AS A SCHOLAR OF ISLAMIC
HERESIOGRAPHY

W. M. Watt is one of the most prolific orientalist in the twentieth century. His works range from Quranic studies to the Islamic Heresiography. This study deals with his methodological contribution to the study of Islamic Heresiography. In the first chapter, his views about the concept of heresy in Islam, the structural analysis of Islamic heresiographical literature are examined. In the second chapter, how he deals with certain Islamic sects or theological matters such as Kharijites and Shica is scrutinized.

Key Words: W. M. Watt, orthodoxy, heresy, Islamic sects, heretical sects.

ÖZET

BİR MEZZHEPLER TARİHÇİSİ OLARAK W. MONTGOMERY WATT

W. M. Watt, yirminci yüzyılda yetişen en üretken oryantalistlerden biridir. Onun çalışmaları: Kur'an araştırmaları, İslâm araştırmaları, İslâm Tarihi ve Mezhepler Tarihi gibi değişik konuları kapsar. Bu tezde onun Mezhepler Tarihi metodolojisine katkısı ele alınmaktadır. İlk bölümde, onun İslâm'da sapıklık kavramı, Mezhepler Tarihi literatürünün yapısal analizi gibi konular hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

İkinci bölümde, onun Şia ve Hâricîlik gibi bazı mezhepleri ya da kelâmi konuları incelerken nasıl bir metot takip ettiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: W. M. Watt, ortadoksi, Mezhepler Tarihçiliği, İslâmî mezhepler, sapık mezhepler.

ABSTRACT
W. MONTGOMERY WATT AS A SCHOLAR OF ISLAMIC
HERESIOGRAPHY

W. M. Watt is one of the most prolific orientalist in the twentieth century. His works range from Quranic studies to the Islamic Heresiography. This study deals with his methodological contribution to the study of Islamic Heresiography. In the first chapter, his views about the concept of heresy in Islam, the structural analysis of Islamic heresiographical literature are examined. In the second chapter, how he deals with certain Islamic sects or theological matters such as Kharijites and Shica is scrutinized.

Key Words: W. M. Watt, orthodoxy, heresy, Islamic sects, heretical sects.